

Πάσχα στήν Ἀλεξάνδρεια:

λαϊκές προλήψεις καί διακοινοτικές διαμάχες
στήν Αἴγυπτο στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα

Στήν ἀρχή μιά σύντομη εἰδηση στή στήλη «Διάφορα» τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐφημερίδας Ὀμόνοια τῆ Δευτέρα 21 Μαρτίου 1881:

«Τήν παρελθοῦσαν Παρασκευήν Κρής παῖς, ὀκταετῆς περίπου, ἀπωλέσθη ἐν τῷ μεταξύ τῆς ὁδοῦ τελωνείου, μ' ὅλας δέ τὰς προσπάθειάς τῶν δυστυχῶν γονέων του δέν ἀνευρεύθη μέχρι σήμερον. Περίεργος σύμπτωσης...».

Αὐτές οἱ λίγες γραμμές ἀναφέρονται σέ ἓνα γεγονός τοῦ ὁποίου οἱ συνέπειες θά κρατήσουν ἐπί ἐβδομάδες ἀνάστατη τή ζωή τῆς πόλης. Ἦδη ἀπό τήν προηγούμενη μέρα, Κυριακή 20 Μαρτίου, ἔχει ἀπλωθεῖ στήν Ἀλεξάνδρεια ἡ φήμη ὅτι τό ἀγόρι —Βαγγέλης Φουρναράκης ἦταν τό ὄνομά του— τό ἀπήγαγαν οἱ Ἑβραῖοι προκειμένου νά τό θυσιάσουν καί νά χρησιμοποιήσουν τό αἷμα του στήν παρασκευή τοῦ ἄζυμου ἄρτου τοῦ ἐπικείμενου Πάσχα τους. Ὅμιλοι Ἑλλήνων, κυρίως Κρητικῶν, διατρέχουν τήν πόλη εἰσβάλλοντας στά ἐβραϊκά σπίτια σέ ἀναζήτηση τοῦ χαμένου παιδιοῦ. Τῆ Δευτέρα, οἱ γενικοί πρόξενοι τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Ρωσίας προβαίνουν σέ ἐπίσημο διάβημα στόν αἰγύπτιο διοικητή ζητώντας του νά ἐνεργήσει γιά τήν ἀνακάλυψη καί τή σύλληψη τῶν ἐνόχων τῆς ἐξαφάνισης τοῦ παιδιοῦ. Τό διάβημα τῶν ὀρθόδοξων διπλωματῶν δέν κατορθώνει νά κατευνάσει τά πνεύματα, ἀλλά ἀντίθετα ἐνισχύει τό μένος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, γιατί ἐρμηνεύεται ὡς ἡ πρώτη ἐπίσημη ἀποδοχή τῆς κατηγορίας τοῦ τελετουργικοῦ ἐγκλήματος. Τήν ἐπομένη, ὅσοι Ἑβραῖοι ἦταν πολιτογραφημένοι σέ εὐρωπαϊκές χῶρες τρέχουν νά ζητήσουν τήν προστασία τῶν προξένων τους, ἐνῶ ὁ διοικητής ἀδυνατώντας νά ἐπιβάλει τήν τάξη, ζητᾷ στρατιωτικές ἐνισχύσεις ἀπό τό Κάιρο. Τήν Τετάρτη 23 Μαρτίου, ὁ παροξυσμός φθάνει στό κατακόρυφο καθῶς ἀνακαλύπτεται τό πτώμα τοῦ παιδιοῦ νά ἐπιπλέει δίπλα στό μῶλο τοῦ ναυστάθμου. Τίς ἐπόμενες εἰκοσιτέσσερις ὥρες, οἱ ἀρχές καί ὁ λαός τῆς ἑλληνικῆς παροικίας θά παρελάσουν ἀπό τό διαμέρισμα τῆς οἰκογένειας Φουρναράκη γιά νά δοῦν ἰδίους ὄμμασι τό σῶμα τοῦ ἐγκλήματος. Τριακόσιοι μέ τετρακόσιοι Ἕλληνες διαδηλώνουν ζητώντας μέ κραυγές τήν τιμωρία τῶν ἐνόχων. Οἱ προπηλακισμοί τῶν Ἑβραίων πληθαίνουν, σημειώνονται ἀρκετοί τραυματισμοί, ὀρισμένοι ἀπό τούς ὁποίους σοβαροί. Ἑβραῖοι ὑπάλληλοι ἑλληνικῶν ἐμπορικῶν καταστημάτων θεωροῦν πιό φρόνιμο νά ἐξαφανιστοῦν γιά ὀρισμένες μέρες ἀπό τίς ἐργασίες τους, ἐνῶ ἄλλοι Λεβαντίνοι κυκλοφοροῦν μέ ἓνα σταυρό κρεμασμένο στό στήθος τους γιά νά ἀποφύγουν τόν ξυλοδαρμό. Συμπλοκές σημειώνονται καί

μεταξύ των Εβραίων, ενώ κυκλοφορούν φοβερές όσο και ανυπόστατες φήμες. Τελικά, θα χρειαστεί η σύλληψη μιᾶς εβραϊκής οικογένειας, η σύσταση μιᾶς διεθνούς ανακριτικής επιτροπής και η άφιξη στρατιωτικών ενισχύσεων από τὸ Κάιρο γιὰ νὰ ἡρεμήσουν κάπως τὰ πνεύματα και νὰ ἐπανέλθει ἡ τάξη στοὺς δρόμους τῆς Ἀλεξάνδρειας, ἐνῶ σποραδικὰ ἐπεισόδια θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ συμβαίνουν γιὰ λίγο ἀκόμα καιρὸ στὶς πόλεις τοῦ ἐσωτερικοῦ¹.

Οἱ ὀχλαγωγίες τοῦ Μαρτίου τοῦ 1881 δὲν εἶναι πρωτοφανές φαινόμενο γιὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἐνα χρόνο πρὶν, τὴν ἴδια ἐποχὴ — παραμονές τοῦ Πάσχα — ἡ ἀνακάλυψη ἐνός ἄλλου νεκροῦ ἑλληνοπούλου, δύο βήματα ἀπὸ μιὰ συναγωγή, προκάλεσε ἀνάλογη ἀναταραχὴ. Ἐπίσημη ἐκδοχὴ τοῦ θανάτου: ἡ τυχαία πτώση τοῦ παιδιοῦ ἀπὸ τὸ δῶμα μιᾶς γειτονικῆς κατοικίας ὅπου ἐπαιζε. Οἱ ὀρθόδοξοι τῆς Ἀλεξάνδρειας πίστευαν ὅμως ὅτι ἡ πτώση ἦταν σκηνοθετημένη και ἀποσκοποῦσε στὸ νὰ συγκαλύψει τὴ θυσία τοῦ παιδιοῦ στὴ συναγωγή. Οἱ ἀντιεβραϊκές ἐκδηλώσεις τοῦ 1880 δὲν πῆραν τὴν ἐκταση τῶν γεγονότων τῆς ἐπόμενης χρονιάς, ἴσως γιὰτὶ, σύμφωνα μὲ μιὰ ἐκδοχὴ, ὁ εβραῖος τραπεζίτης Μενάσης ἢ ἀλλιῶς βαρώνος de Menasse πρόλαβε και ἐξαγόρασε τὴν ἀγανάκτηση τῶν πιὸ φανατικῶν². Μετὰ τὴν ἀγγλικὴ κατοχὴ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1882, ἀναφέρονται σοβαρὰ ἐπεισόδια τὸ 1883 στὸ Πόρτ-Σάϊδ μὲ ἀφορμὴ τὸ κάψιμο τοῦ Ἰούδα τὴν Ἀνάσταση, ἐνῶ κατηγορίες γιὰ τὴ θυσία χριστιανόπαιδων ἀπὸ τοὺς Ἐβραῖους προβάλλονται κατὰ διαστήματα ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, προκαλώντας ὅμως κάθε φορὰ και μικρότερη ἐνταση³.

Ἡ ἐκταση και ἡ ταχύτητα τῶν ἐπανειλημμένων ἀντιεβραϊκῶν κινητοποιήσεων ὑποδηλώνουν τὴν ἐπιβίωση προλήψεων, πού οἱ καταβολές τους χάνονται στὰ βάθη τῶν αἰώνων και οἱ ὁποῖες ἔρχονται, ἀπὸ πρώτη ὄψη, σὲ ἀντίφαση μὲ τὰ στερεότυπα τῆς ιστοριογραφίας και τῆς λογοτεχνίας γιὰ τὴν κοσμοπολίτικη Ἀλεξάνδρεια τοῦ 19οῦ αἰῶνα και τὸν σύγχρονο, ἀστικό χαρακτήρα τῆς ἀνοικτῆς στὰ ξένα ρεύματα ἑλληνικῆς παροικίας τῆς. Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς ἀντίφασης προϋποθέτει τὸν ἐντοπισμὸ τῶν μηχανισμῶν τῆς γένεσης και τῆς ἐπιβίωσης αὐτῶν τῶν δεισιδαιμονιῶν μέσα σὲ ἓνα περιβάλλον πού θέλει νὰ εἶναι, και σὲ μεγάλο βαθμὸ εἶναι, ὀρθολογικό. Ὁ ἐντοπισμὸς αὐτῶν τῶν μηχανισμῶν ἀποτελεῖ τὸν ἀμεσο στόχο αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Αὐτὸ θὰ ἐπιτρέψει νὰ ἐπιχειρηθεῖ στὴ συνέχεια ἡ προσέγγιση τῶν μεταβαλλόμενων κοινωνικῶν ἰσορροπιῶν στοὺς κόλπους τῆς ἑλληνικῆς παροικίας καθώς και

1. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀλληλουχίας τῶν γεγονότων ἐγινε μὲ βάση τὰ δημοσιεύματα τῶν ἀλεξανδρινῶν ἐφημερίδων *Ἡμερησία Νέα*, 9/21, 11/23, 12/24, 14/26, 16/28 Μαρτίου 1881· *Ὁμόνοια*, 7/19, 9/21, 10/22, 12/24, 13/25, 16/28 Μαρτίου 1881· *Le Phare d'Alexandrie*, 23, 24 και 25 mars 1881 καθώς και μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἐκθέσεων τῶν προξένων τῆς Γαλλίας και τῆς Ἀγγλίας στὴν Αἴγυπτο (A.E. C.P. Egypte, vol. 6, Le Caire 28.3.1881, C.C.C. Alexandrie, vol. 46, Alexandrie 4.4.1881 και P.R.O./F.O. 141/143 Cairo 28.3.1881). Βλέπε και J. Landau, *The Jews in Nineteenth-century Egypt*, Ἱερουσαλήμ 1967, σ. 164-165· Alliance Israélite Universelle, *Bulletin Mensuel*, avril 1881, σ. 76-77. Σύντομη ἀναφορὰ στὰ γεγονότα αὐτὰ γίνεται ἀπὸ τὸν J. Hassoun, «Accusation de meurtre rituel en Basse Egypte à la fin du XIX siècle», *Revue des Etudes Juives*, τ. 34, 1980, σ. 203-204. Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ στὰ ἀρχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν.

2. Ἀνταπόκριση στὴν παρισινή ἐφημερίδα *Le Temps* πού ἀναδημοσιεύεται στὴν *Ὁμόνοια* 6/18 Ἀπριλίου 1881.

3. J. Landau, *δ.π.*, σ. 166.

τῶν ὄρων τῆς ἐνσωμάτωσής τῆς στὴν πολυεθνικὴ κοινωνία πού τὴν περιβάλλει. Τὰ πορίσματα τῶν δύο πρώτων φάσεων τῆς ἐργασίας θὰ χρησιμοποιηθοῦν σὲ ἓνα τελικό στάδιο γιὰ τὸν ἐλεγχὸ τοῦ προτύπου τῆς κοσμοπολίτικης «νεοελληνιστικῆς» Ἀλεξάνδρειας, πού ἔχει κατασκευάσει ἡ λογοτεχνία και ἔχει ἀποδεχθεῖ ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ, και τὸ ὅποιο ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς εἰκόνας τῶν ἱστορικῶν γιὰ τὴν αἰγυπτιακὴ κοινωνία τοῦ τέλους τοῦ 19οῦ και τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Οἱ ἐρμηνευτικὲς δυνατότητες τῆς μελέτης αὐτῆς ἐξαντλοῦνται στὰ ὅρια τοῦ αἰγυπτιακοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὰ στοιχεῖα ὅμως πού προσάγει σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες πληροφορίες ἀπὸ τὴν Τεργέστη, τὰ Ἐπτάνησα και τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο, θὰ μπορούσαν νὰ ἀξιοποιηθοῦν γιὰ τὴ μελέτη τῆς διαμόρφωσης τῆς ἑλληνικῆς ἀντιδραστικῆς ἰδεολογίας τοῦ τέλους τοῦ 19οῦ αἰῶνα, πρὶν αὐτὴ ἀναχωνεθεῖ μέσα στὰ νέα πολιτικὰ ρεύματα πού ἐμφανίζονται μετὰ τὸ 1909.

Ἡ κατηγορία ὅτι οἱ Ἐβραῖοι τελοῦν ἀνθρωποθυσίες παιδιῶν εἶναι πολὺ παλαιὰ και μᾶλλον ἀποτελεῖ μεταφορὰ τῆς ἴδιας κατηγορίας πού ἀπηύθυναν οἱ ἐθνικοὶ στοὺς χριστιανούς πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀν και οἱ σχέσεις Ἐβραίων και χριστιανῶν ὡς τὶς ἀρχές τῆς δεύτερης χιλιετηρίδας δὲν ἔχουν μελετηθεῖ σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅμως τῶν πρώτων Σταυροφοριῶν, τὸν 11ο αἰῶνα, ἡ κατηγορία τῆς ἀνθρωποθυσίας ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται σὲ περιόδους διωγμῶν τῶν εβραϊκῶν κοινοτήτων. Στὸς ἐπόμενους τρεῖς αἰῶνες, ἡ ἐξαφάνιση και ὁ θάνατος παιδιῶν θὰ ἀποτελεῖ τὸ κύριο ἔναυσμα τῶν ἀντιεβραϊκῶν λαϊκῶν ἐκρήξεων στὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Ἡ παράδοση αὐτὴ γιὰ τὸ τελετουργικὸ ἐγκλημα διατήρησε πάντα ἓναν λαϊκὸ χαρακτήρα, καθώς οἱ ἀρχές κατὰ κανόνα ἀθῶωναν τοὺς κατηγορούμενους Ἐβραῖους και ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία δὲν ἀναγνώρισε ποτέ ὡς ἁγίους τὰ παιδιά-«μάρτυρες» χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ ἐμποδίσαι τὴν μακραίωνη λατρεία τους, ἀκόμα και τὴν ἀνέγερση ναῶν ἀφιερωμένων στὴ μνήμη τους⁴.

Στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολὴ τὸ πρῶτο γνωστὸ περιστατικὸ συνέβη τὸν 17ο αἰῶνα στὴν Τοκάτη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας⁵. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ περιστατικὰ στὸν ἑλληνοφώνο χῶρο, στὴ διάρκεια τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα, ἦταν οἱ ταραχές πού ξέσπασαν μὲ ἀφορμὴ μιὰ ὑποτιθέμενη ἀνθρωποθυσία στὴ Ζάκυνθο τὸ 1712. Πάταγο προκάλεσε, ἐπίσης, ἡ ὑπόθεση τῆς Δαμασκοῦ τὸ 1840, μὲ ἀφορμὴ τὶς κατηγορίες ἐναντίον Ἐβραίων τῆς πόλης ὅτι θυσίασαν ἓναν καθολικὸ ἱερωμένο· ἡ ἀνάμειξη τοῦ γάλλου προξένου στὶς ἀνακρίσεις και ἡ διεθνὴς κατακραυγὴ γιὰ τὰ βασανιστήρια τῶν συλληφθέντων ἐνέπλεξαν τὴν ὑπόθεση στὴν κρίση τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος και τῆς προσέδωσαν διεθνεῖς διαστάσεις⁶. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19οῦ αἰῶνα σημειώνεται μιὰ ἐκρηκτικὴ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν περιπτώσεων στὶς ὁποῖες ἐγείρεται ἐναντίον Ἐβραίων ἡ κατηγορία γιὰ ἀνθρωποθυσία. Ἡ πληθώρα τῶν περιπτώσεων και οἱ ἀρνητικὲς συνέπειές τους γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν εβραϊκῶν κοινοτήτων ὀδηγοῦν τοὺς συντάκτες τοῦ μηνιαίου δελτίου τῆς Alliance Israélite Universelle νὰ δημιουργή-

4. A. Vauchez, *La sainteté en Occident aux dernières siècles du moyen âge*, Ecole Française de Rome, Ρώμη 1981, σ. 176-181. Πρόκειται γιὰ τὴ Wernerkapelle στὸ Bacharach, στὶς ὄχθες τοῦ Ρήνου. Τὸ «μάρτυριο» συνέβη τὸ 1287 και ἡ ἀνέγερση τοῦ ναοῦ εἶχε ὀλοκληρωθεῖ τὸν 15ο αἰῶνα.

5. A. Galante, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, Κων/πολη 1942, σ. 125.

6. Στὰ ἀρχεῖα τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν ὁ τόμος 4 τῆς σειρᾶς *Affaires Diverses Politiques*, Turquie εἶναι ἀφιερωμένος στὴν ὑπόθεση αὐτὴ.

σουν μόνιμη ειδική στήλη με τόν τίτλο «ψευδείς κατηγορίες», στην οποία αναγράφονται οι περιπτώσεις κατηγοριών για ανθρωποθυσίες. Σχεδόν όλα τα περιστατικά διαδραματίζονται στα βαλκανικά κράτη, την Οθωμανική αυτοκρατορία και τη Ρωσία. Έξάλλου, σύμφωνα με μία έκδοχή, οι ιδρυτές της A.I.U. προχώρησαν στη σύσταση της οργάνωσης, που είχε στόχο την προστασία των Εβραίων όλης της γης από τις δυσμενείς διακρίσεις σε βάρος τους, την άνοδο του μορφωτικού τους επιπέδου με τη διάδοση της σύγχρονης λαϊκής παιδείας και την κοινωνική τους χειραφέτηση, κάτω από την επήρεια και ως αντίδραση στα γεγονότα της Δαμασκού⁷. Στην Αίγυπτο, όπου τα αντιεβραϊκά αισθήματα των έγχωριών μουσουλμάνων ήταν τουλάχιστον τό ίδιο ισχυρά με τις προλήψεις των χριστιανών παροίκων, τό πρώτο γνωστό επεισόδιο συμβαίνει τό 1870 και έμπλέκει Έβραίους και Μαλτέζους κάτοικους της Αλεξάνδρειας. Στα 1877 έχουμε νέο επεισόδιο με κατηγορούς των Έβραίων αυτή τη φορά τούς ντόπιους μουσουλμάνους της πόλης Νταμανχούρ⁸.

Τά επεισόδια αυτά άφορούν πολυπληθείς έβραϊκές και άλλόδοξες κοινότητες, που συμβιώνουν επί αιώνες, και θά μπορούσαν, μπροστά στον άπειρο αριθμό των καθημερινών σχέσεων καλής γειτονίας, νά θεωρηθούν έξαιρέσεις, κάτι σαν τόματομα διαλείμματα μιās διαρκούς ειρηνικής συνύπαρξης, και κατά συνέπεια νά αποσιωπηθούν όπως και γίνεται κατά κανόνα. Προσωπικά, όμως, θά ύποστηριζα, ακολουθώντας τη συλλογιστική του Shatzmiller γιά τούς Έβραίους της Προβηγκίας⁹, ότι ή επανάληψη των γεγονότων και ή έκδήλωσή τους σε άπομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές ύποδηλώνουν την ύπαρξη μιās άρνητικής εικόνας των Έβραίων στις χώρες της άνατολικής Μεσογείου και στους κόλπους των έλληνικών πληθυσμών, που μās ενδιαφέρουν ιδιαίτερα. Χωρίς νά χρειάζεται νά αναζητήσει κανένας τά στάδια της κατασκευής αυτής της εικόνας, μπορεί άπλως νά διαπιστώσει την ύπαρξη της στην κρίσιμη περίοδο της διαμόρφωσης της σύγχρονης νεοελληνικής έθνικής συνείδησης στον 18ο αιώνα, ή οποία έξάλλου σφυρηλατήθηκε μέσα από τις συγκρούσεις με τις άλλες έθνότητες γενικά, και όχι άποκλειστικά σε άντιπαράθεση με τούς Τούρκους. Μπορεί γιά παράδειγμα ή έβραϊκή συνωμοσία κατά της ζωής του Κοσμά του Αίτωλου νά είναι δύσκολο νά άποδειχθεί αλλά, άκόμη και άν δέν ύπήρξε ποτέ, τό γεγονός ότι ή έκδοχή αυτή έγινε πιστευτή και επιβιώνει στην ιστοριογραφία μαρτυρεί τις διαθέσεις των όρθόδοξων έλληνικών πληθυσμών άπέναντι στους Έβραίους¹⁰. Μπορεί επίσης στό κείμενο των διδαχών του Κοσμά που θεωρούνται άθθεντικές, οι αίχμές έναντι των Έβραίων νά είναι σχετικά περιορισμένες, αλλά άκόμη και άν δεχθούμε ότι οι βιαιότερες άντιεβραϊκές φραστικές επιθέσεις προστέθηκαν εκ των ύστερων από τούς μαθητές και τούς άντιγραφείς, δέν άναιρείται ή γενική άρνητική προδιάθεση έναντι των Έβραίων¹¹. Επίσης δέν μπορεί νά άμφι-

7. Jüdisches Lexikon, τ. 1, Βερολίνο 1927, σ. 224.

8. J. Landau, *δ.π.*, σ. 160-162.

9. J. Shatzmiller, *Recherches sur la communauté juive de Manosque au Moyen Age*, Παρίσι-Χάγη 1973, σ. 143.

10. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμής ο Αίτωλος και ή εποχή του*, Αθήνα 1972, σ. 225-248.

11. Στη διδαχή του Κοσμά που σώθηκε σε ίταλική μετάφραση στα άρχεία της Βενετίας και μπορεί νά θεωρηθεί γνήσια, οι όρθόδοξοι που παραμελούν τά θρησκευτικά τους καθήκοντα παρομοιάζονται σε δύο σημεία με τούς Έβραίους χωρίς αυτό νά άποτελεί άναγκαστικά επίθεση έναντι των έβραϊκών κοινοτήτων. Βλ. Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, *Ο Κοσμής ο Αίτωλος και οι Βενετοί (1777-1779)*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 146 και 150. Αντίθετα σε διδαχές που μās

σβητηθεί ή σύγκρουση οικονομικών συμφερόντων Έλλήνων και Έβραίων σχετικά με την ήμέρα τέλεσης των τοπικών άγορών, τό Σάββατο ή την Κυριακή, και ό ρόλος του Κοσμά του Αίτωλου σε αυτήν. Θά μπορούσε ίσως κανένας νά θεωρήσει τη σφαγή των Έβραίων της Τριπόλεως τό 1822 ως μία άκόμη έκδήλωση του γενικού κλίματος της βίας στην Έλληνική Έπανάσταση, παρόλο που οι περιστάσεις κατά τις όποιες διαπράχθηκε —μήνες μετά την άλωση της πόλης και ουσιαστικά έν ψυχρώ— είναι ιδιόζουτες, αλλά όταν την ίδια εποχή οι έπαναστάτες της Λέρου κατάσχουν ως λεία πολέμου έβραϊκές περιουσίες¹², τότε τά στιγμιαία αυτά φαινόμενα επιβεβαιώνουν την ύπαρξη μιās διαρκούς έντασης στις σχέσεις ανάμεσα στις δύο έθνότητες. Στο ίδιο συμπέρασμα κατάτεινουν οι λαογραφικού χαρακτήρα παρατηρήσεις των ξένων περιηγητών¹³. Στην εποχή της Έπανάστασης του 1821 μάλιστα, ό Γ. Τερτσέτης διαλέγει ως θέμα ενός από τά νεανικά του ποιήματα τά γεγονότα του 1712 στη Ζάκυνθο, δίνοντάς μας έναν αιώνα μετά τις ταραχές μιιά ζωντανή περιγραφή της γένεσης της φήμης του τελετουργικού έγκλήματος και των ζυμώσεων που όδηγούν στό πογκρόμ¹⁴.

Μπορούμε νά θεωρήσουμε με βεβαιότητα ότι τά αισθήματα αυτά ήταν άμοιβαία. Γιά τούς Έβραίους ήταν πιό εύκολο νά άνεχθούν τη γενική καταπίεση που ύφίσταντο ως έτερόδοξοι στα μουσουλμανικά κράτη και συγκεκριμένα στην Οθωμανική αυτοκρατορία από τις ειδικές δυσμενείς διακρίσεις που άντιμετώπιζαν στα χριστιανικά κράτη. Η οργάνωσή τους σε θρησκευτικές κοινότητες χωρίς παράλληλες ιεραρχίες με έδαφική βάση ταίριαζε περισσότερο με τό σύστημα των μιλέτ, που διείπε την οργάνωση των άλλόθρησκων έθνοτήτων στην Οθωμανική αυτοκρατορία και δέν άπειλούσε τη συνοχή και την έδαφική της άκεραιότητα όπως συνέβαινε με την άνήσυχη ύποταγή των άλλων λαών. Αυτός ήταν ό λόγος γιά μιιά έλαφρώς εύνοϊκότερη μεταχείριση των Έβραίων από τούς Οθωμανούς σε σχέση με τούς άλλους μη μουσουλμάνους. Οι διαθέσεις αυτές των Οθωμανών βρήκαν άνταπόκριση στους Έβραίους της χριστιανικής Εύρώπης πριν άκόμη βρουν καταφύγιο στην Τουρκία από τις διώξεις των καθολικών βασιλέων και της Ιερής Έξέτασης¹⁵. Σύμφωνα με την έκφραση ενός διάσημου μελετητή του ισλαμικού κόσμου, «κατά τη διάρκεια του 16ου και του 17ου αιώνα οι Έβραίοι στην Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν συμπληρωματικό στοιχείο ως προς τούς Τούρκους και όχι άνταγωνιστικό [...] Στην ύστερη όθωμανική εποχή οι Έβραίοι άνέπτυξαν ένα είδος συμβιωτικής σχέσης με

παραδόθηκαν μέσω των μαθητών του οι φραστικές επιθέσεις είναι βιαιότερες και άφορούν άμεσα τούς Έβραίους, που κατηγορούνται γιά καβαλιστικές πρακτικές έναντι των όρθόδοξων χριστιανών. Βλ. Μ. Γκιόλιας, *δ.π.*, σ. 372-373.

12. Θ. Θεοδώρου, *Ο Έπίσκοπος Λέρου Ιερεμίας και ή Έπανάσταση του 1821*, Αθήνα 1988, σ. 5.

13. R. Pashley, *Travels in Crete*, (άνατύπωση 1970) τ. 2, σ. 125.

14. E. Legrand, *Recueil des poèmes historiques en grec vulgaire relatifs à la Turquie et aux Principautés danubiennes*, Παρίσι 1877, σ. 306-308. Η άπόδοση του ποιήματος στον Γ. Τερτσέτη γίνεται από τόν Άλ. Πολίτη, *Τά κατάλοιπα Fauriel και Brunet de Presle. Αναλυτικός κατάλογος*, Αθήνα 1980, σ. 84 τόν όποιο εύχαριστώ που μου τό ύπέδειξε.

15. H. Beinart, *Les convertis devant le tribunal de l'Inquisition*, Βαρκελόνα 1983, σ. 72-73, γιά τόν πανηγυρισμό από τούς Έβραίους της Ισπανίας της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τούς Τούρκους.

τούς Τούρκους»¹⁶. Ήταν φυσικό λοιπόν στη σύγχρονη εποχή τὰ ανώτερα κοινωνικά στρώματα τῶν ἑβραϊκῶν κοινοτήτων, ἐκτός ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, νὰ ἀντιμετωπίσουν ἀρνητικά τὰ ἐθνικά κινήματα τῶν βαλκανικῶν λαῶν φοβούμενοι τὶς ἀρνητικές ἐπιπτώσεις στὶς ἐμπορικές τους δραστηριότητες ἀπὸ τὴν κατάτμηση τοῦ ἐνιαίου οικονομικοῦ χώρου τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὸν ἀνταγωνισμό τῶν χειραφετημένων Βαλκάνιων. Ἡ ἀναγνώριση τῆς σχετικῆς εὐνοίας τοῦ παρελθόντος καὶ ἡ ἀντίθεση μὲ τὰ ἐθνικά κράτη τῆς Βαλκανικῆς στὴ σύγχρονη εποχή ἐπηρεάζει ἀκόμα καὶ σήμερα τοὺς ἑβραίους ἱστορικούς, πού ἔχουν τὴν τάση νὰ παραβλέπουν τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀνεκτικότητα τῶν Ὀθωμανῶν πού ἐπαινοῦν, ὑφίσταται ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει ἰσότητα στὴ μεταχείριση τῶν ὑπηκόων τῆς αὐτοκρατορίας¹⁷.

Ἡ προσεκτικὴ προσέγγιση ἀπὸ τὸν Ἀδ. Κοραῆ τοῦ ζητήματος τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης τῶν ἑβραίων στὴν ἀνεξάρτητὴ Ἑλλάδα ἐκφράζει κατὰ κύριο λόγο τὴν ἀναγνώριση τοῦ γεγονότος τῆς ὑπαρξῆς πραγματικῶν ἀντιθέσεων ἀνάμεσα στὶς δύο συνυπόδουλες ἐθνότητες καὶ ἀντιεβραϊκῶν προλήψεων, πού ἦταν βαθιὰ ριζωμένες στὴ νοοτροπία τῶν ὀρθόδοξων πληθυσμῶν, οἱ ὁποῖοι ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ ἀντιδράσουν σὲ μιά αὐτόματη καὶ γενικὴ πολιτογράφηση τῶν ἑβραίων. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Κοραῆς προτείνει τὴ σταδιακὴ, σὲ διάστημα περισσότερων γενεῶν, ἐκχώρηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων σὲ ὅσους ἑβραίους ὑποβάλλονται στὴ γενικὴ λαϊκὴ ἐκπαίδευση. Ὅμως, ἡ μεγάλη διάρκεια τῆς μεταβατικῆς περιόδου —τέσσερις γενεές— καθὼς καὶ ἡ ἐξομοίωση τῶν ἑβραίων μὲ τοὺς Τούρκους δημιουργοῦν στὸν σημερινὸ ἀναγνώστη τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ προφυλάξεις τοῦ Κοραῆ δὲν ὑπαγορεύονται ἀποκλειστικά ἀπὸ μιά ρεαλιστικὴ ἐκτίμηση τῶν διαθέσεων τῶν συμπατριωτῶν του, ἀλλὰ ὅτι σὲ κάποιο βαθμὸ ἐκφράζουν καὶ τὶς προσωπικὲς του ἀρνητικὲς προδιαθέσεις γιὰ τοὺς ἑβραίους. Ἐχουμε καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπόκλιση τοῦ Κοραῆ ἀπὸ τὶς ρυθμίσεις τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, στὶς ὁποῖες ἐν τούτοις ρητὰ ἀναφέρεται¹⁸. Τὸ ἀνεξάρτητο Ἑλληνικὸ κράτος υἱοθετεῖ μιά ἀνοικτὴ στάση ἀπέναντι στοὺς ἑβραίους τόσο στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας ὅσο καὶ διεθνῶς, ἀγνοώντας τὶς ὑποδείξεις τοῦ Κοραῆ καὶ εὐθυγραμμιζόμενο καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο μὲ τὴ νομικὴ πραγματικότητα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Οἱ ἀντιδράσεις γιὰ τὴν κατάληψη χαμηλῶν, εἶναι ἀλήθεια, δημόσιων θέσεων ἀπὸ ἑβραίους εἶναι ὑποτονικές, ἐνῶ δὲν λείπουν οἱ διανοούμενοι πού εὐχονται «καὶ εἰς αὐτοὺς κατὰ φιλανθρωπίαν νὰ ἀνακτήσουν ποτὲ τὴν ἐθνικὴν των ὑπαρξιν καὶ αὐτονομίαν [...] εἰς τὴν ἀρχαίαν πατρίδα των»¹⁹. Παρ' ὅλη τὴν ἐπίσημη πολιτικὴ καὶ τὶς θέσεις τῶν διανοουμένων θὰ χρειαστεῖ ἀρκετὸς χρόνος πρὶν ἡ ἀνοδος τοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου ἐξαλείψει τὶς προλήψεις καὶ τὶς προκαταλήψεις.

16. B. Lewis, *The Jews of Islam*, Πρίνστον 1984, σ. 139.

17. Πρόσφατο, ἀλλὰ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὴν κατασκευὴ αὐτῆς τῆς «ὀθωμανικῆς οὐτοπίας», ὅπως τὴ χαρακτηρίζει ὁ B. Lewis, ἡ παρουσίαση ἀπὸ τὸ γάλλο κοινωνιολόγο E. Morin τῆς ὀθωμανικῆς Θεσσαλονίκης τῶν ἑβραίων προγόνων του καὶ ἡ ἀρνητικὴ ἀξιολόγηση τοῦ διαμελισμοῦ τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὰ βαλκανικά κράτη, E. Morin, *Vidal et les siens*, Παρίσι 1989, σ. 11-36, 61.

18. A. Κοραῆς, *Περὶ τῶν Ἑλληνικῶν Συμπερόντων. Διάλογος δύο Γραικῶν*, Ὑδρα 1825 (χρησιμοποιοῦ τὴν ἀνατύπωση K.N.E./E.I.E., 1983), σ. 161-164 ὅπου καὶ ἡ ἀναφορά στὸν Abbé Grégoire, *Essai sur la régénération morale et politique des Juifs*, Metz 1789.

19. Ἐφ. Ἀθηνᾶ, 29 Δεκεμβρίου 1834, 21 Δεκεμβρίου 1835.

Ὅταν λοιπόν στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα πολλαπλασιάζονται σὲ ὅλες τὶς χῶρες τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου τὰ ἐπεισόδια μὲ ἀφορμὴ ὑποτιθέμενα τελετουργικά ἐγκλήματα, οἱ Ἕλληνες ὀρθόδοξοι εἶναι φορεῖς ἀντιεβραϊκῶν προλήψεων καὶ προκαταλήψεων, πού οἱ ρίζες τους βρίσκονται στὶς θρησκευτικὲς διαφορὲς, ἀναζωπυρώνονται ὅμως σὲ περιόδους πολιτικῶν καὶ οικονομικῶν ἀντιζηλιῶν. Σὲ αὐτὸ τὸ πρόσφορο ἔδαφος τῶν προλήψεων σχετικά μὲ τοὺς ἑβραίους ἐκδηλώθηκαν τὰ περιστατικά τῶν συγκρούσεων μὲ ἀφορμὴ τὴν κατηγορία τῆς ἀνθρωποθυσίας. Ὡς ἓνα βαθμὸ, ὁ πολλαπλασιασμός αὐτῶν τῶν περιστατικῶν ἀποτελεῖ μιά ψευδὴ ἐντύπωση πού δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μέσων ἐπικοινωνίας, τὰ ὁποῖα καταγράφουν καὶ γνωστοποιοῦν γεγονότα πού συνέβησαν σὲ ἀπομακρυσμένες περιοχὲς καὶ τὰ ὁποῖα ἄλλοτε θὰ παρέμεναν ἀγνωστα ἐξω ἀπὸ μιά μικρὴ τοπικὴ κοινωνία. Τὰ μέσα ἐπικοινωνίας καὶ ὁ τύπος ἀσκοῦν ὅμως διπλὴ λειτουργία στοὺς κόλπους κοινωνιῶν στὶς ὁποῖες εἰσάγονται ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τεχνικὲς καὶ θεσμοὶ πού δὲν συμβαδίζουν μὲ τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξής τους. Ἀπὸ τὴ μιά μεριά, καταγράφοντας διασώζουν ὡς ἐμᾶς τὴν ἐνθύμηση περιστατικῶν πού διαφορετικὰ θὰ εἶχαν λησμονηθεῖ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν ἐποχὴ πού δημοσιεύονται, οἱ σχετικὲς εἰδήσεις συμβάλλουν στὴ διαιώνιση τῶν προλήψεων προσφέροντας στοὺς ἀναγνώστες καὶ ἄλλες περιπτώσεις, πέρα ἀπὸ αὐτὲς πού ὑποπίπτουν στὴν ἀμεση ἀντίληψή τους. Τὸ γεγονός καὶ μόνο τῆς δημοσίευσης αὐτῶν τῶν περιστατικῶν ἀπὸ τὸν τύπο, καὶ ἄσχετα ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τῶν ἐφημερίδων ἀπέναντί τους, πού μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρνητικὴ, προσδίδει στὰ μάτια τῶν λαϊκῶν ἀναγνοστῶν ἓνα νέο, λόγιο, κύρος στὶς δοξασιὲς περὶ ἀνθρωποθυσιῶν. Ταυτόχρονα, δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα οἰκουμενικὸ καὶ γιὰ τοῦτο ἀναμφισβήτητο φαινόμενο. Ὁ τύπος λοιπόν, ἀντὶ νὰ εἶναι ἀπλή ἀντανάκλαση τῆς πραγματικότητας, λειτουργεῖ μὲ τρόπο ἀνάλογο μὲ τὴν προφορικὴ φημολογία στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες συμβάλλοντας στὴν κατασκευὴ φαντασιώσεων²⁰.

Ὁ θεσμικὸς ἐκσυγχρονισμὸς καλλιεργεῖ καὶ αὐτὸς τὴν ἀνάπτυξη φαινομένων μισαλλοδοξίας μέσα ἀπὸ τὴν ἐξασθένηση τῆς παλιᾶς ἐξουσίας, πρὶν παγιωθεῖ τὸ νέο σύστημα ἀξιῶν καὶ θεσμῶν. Αὐτὸ συμβαίνει τόσο στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία μετὰ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Τανζιμάτ ὅσο καὶ στὰ νεοπαγῆ ἐθνικά κράτη τῆς Βαλκανικῆς, ὅπου τὰ αὐξημένα ἀτομικά δικαιώματα πού ἀπολαμβάνουν οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ καθιστοῦν πιὸ εὐκόλη τὴν ὀχλαγωγικὴ ἐκδήλωση ἀντιεβραϊκῶν αἰσθημάτων. Ἡ ἀντιφατικὴ αὐτὴ ἐξέλιξη τῆς ἐκδήλωσης σκοταδιστικῶν ἀντιλήψεων σὲ περιόδους ἐκλογίκευσης τῶν θεσμῶν πρὸς μιά δημοκρατικὴ κατεύθυνση δὲν ἀποτελεῖ ἴδιο τῶν κοινωνιῶν τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ παρουσιάζεται καὶ στὶς χῶρες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, σχετικά μὲ τὶς ὁποῖες ὀρισμένοι ἱστορικοὶ μιλοῦν γιὰ τὴ «στενὴ καὶ θεμελιώδη σχέση ἀνάμεσα στὸν ἀντισημιτισμὸ καὶ τὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ»²¹. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐγινε μὲ ἀφορμὴ τὶς ἀντισημιτικὲς ἐκρήξεις στὴν Ἀλσατία ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ μεσαίωνα ὡς τὴν αὐγὴ τῆς σύγχρονης ἐποχῆς, ἀλλὰ θὰ μπορούσε μὲ τὴν ἐξειδίκευση τῆς ἐννοίας τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς νὰ ἰσχύσει καὶ γιὰ τὴ

20. J. Shatzmiller, *δ.π.*, σ. 15-138 ὅπου περιγράφεται ὁ μηχανισμὸς διάδοσης ἀνάλογης φήμης στὴ Μανόσκ τῆς Προβηγκίας στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνα.

21. J.-C. Richez, «Emeutes antisémites et révolution en Alsace», σὲ *Révolte et Société*, Actes du IVème Colloque d'Histoire au Présent, τ. 2, Παρίσι 1989, σ. 119.

Γερμανία της Έπανάστασης του 1848 και της βισμαρκιανής περιόδου της έντονης βιομηχανικής ανάπτυξης²².

Ακριβώς, ανάμεσα στις ειδήσεις που μεταδίδει ο τύπος στο κοινό της Ανατολής είναι οι σχετικές με την άνοδο του σύγχρονου αντισημιτισμού στην Εύρωπη. Το πρώτο πογκρόμ στη Ρωσία γίνεται λίγες μόνο εβδομάδες μετά τα γεγονότα της Αλεξάνδρειας και δέν περνάει απαρατήρητο από τον αιγυπτιακό τύπο. Τίς ίδιες μέρες οι ανταποκρίσεις από την Εύρωπη γνωστοποιούν την υποβολή στον Μπίσμαρκ μιας αναφοράς που φέρει την υπογραφή 255 χιλιάδων Γερμανών, οι οποίοι ζητούν να ληφθούν μέτρα κατά των Εβραίων συμπολιτών τους²³. Στη Γαλλία έχει ήδη εμφανιστεί η σύγχρονη αντισημιτική φιλολογία, που θα κορυφωθεί σε λίγα χρόνια με την έκδοση του *La France juive* του Drumont, βιβλίο που γνωρίζει πολλές επανεκδόσεις μέσα στον πρώτο χρόνο της κυκλοφορίας του²⁴.

Η χρονική σύμπτωση και οι αναφορές από τους Έλληνες στα ευρωπαϊκά καθέκαστα δέν άρκοῦν για να θεωρηθούν οι ελληνικές αντιεβραϊκές εκδηλώσεις ως μεταφορά στο ελληνικό περιβάλλον ενός ευρωπαϊκού προηγούμενου. Η είδοποιός διαφορά δέν βρίσκεται στη μικρότερη ένταση του φαινομένου στην Ανατολή, αλλά στα κίνητρα και στη θεμελίωση των αντιεβραϊκών θέσεων στην Εύρωπη και στην Έγγυς Ανατολή. Ο δυτικοευρωπαϊκός αντισημιτισμός —ό όρος εμφανίζεται για πρώτη φορά γύρω στο 1880— θέλει να έχει επιστημονική θεμελίωση, άσχετα αν εὐδοκιμεί πάνω στο υπόστρωμα των χριστιανικών προλήψεων των κατώτερων κοινωνικών τάξεων των καθολικών, ιδίως, χωρών²⁵. Ως επιστημονικό θεμέλιο του δυτικοευρωπαϊκού αντισημιτισμού χρησιμεύουν οι ρατσιστικές θεωρίες, που έχουν διαποτίσει την επιστήμη και τον τρόπο σκέψης του ευρωπαϊκού άστισμού, σε βαθμό ώστε η πεποίθηση ότι υπάρχουν ανώτερες και κατώτερες ανθρώπινες φυλές να αποτελεί στον 19ο αιώνα «μιά μακάβρια κοινοτυπία»²⁶. Ο ευρωπαϊκός τύπος της εποχής αντικατοπτρίζει αυτή την τάση με την εναλλακτική χρήση των όρων έθνος και φυλή, όταν δέν προκρίνεται σε μόνιμη βάση ή τελευταία, τάση που άπαντά και στη διπλωματική άλληλογραφία της εποχής²⁷. Ο δυτικός αντισημιτισμός διαθέτει επίσης πολιτική χροιά καθώς αποτελεί συστατικό στοιχείο της ιδεολογίας των περισσότερων αντικοινοβουλευτικών και αντιδημοκρατικών κινήμάτων²⁸. Αντίθετα, στην Ανατολή, ο αντιεβραϊσμός εμφανίζεται με θρησκευτική άποκλειστικά θεμελί-

22. Βλέπε τον επίλογο στο W. Boehlich, *Der Antisemitismusstreit*, Frankfurt/Main 1988, σ. 239-265.

23. Έφ. *Ημερήσια Νέα*, 24/6, 27/9, 28/10 Απριλίου και 1/13 Μαΐου 1881.

24. E. Drumont, *La France juive. Essai d'histoire contemporaine*, 2 τόμοι, Παρίσι 1886.

25. Z. Sternhell, *La droite révolutionnaire*, Παρίσι 1978, σ. 177-214.

26. Ο χαρακτηρισμός είναι του P. Vidal-Naquet, *La démocratie grecque vue d'ailleurs*, Παρίσι 1990, σ. 398, υποσημείωση 64.

27. Σε έκθεση για την κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα ο γάλλος πρεσβευτής στην Αθήνα de Montholon αναφέρεται στις άρετές της «ράτσας των Δωριέων» για να θεμελιώσει την αισιοδοξία του σχετικά με την ανάκαμψη της Ελλάδας. (A.E. C.P. Grèce, vol. 134, Athènes 17.2.1895). Φυσικά όταν γίνεται λόγος για τον ελληνικό άλυτρωτισμό ή έκφραση που χρησιμοποιείται από άλλους διπλωμάτες είναι «οι βλέψεις της ελληνικής ράτσας», ενώ άλλου στιγματίζεται «η άφελής ματαιοδοξία που χαρακτηρίζει την ελληνική ράτσα» (στην ίδια σειρά Grèce, vol. 117, Athènes 15.1 και 18.3.1885).

28. Z. Sternhell, *δ.λ.*

ωση. Οι ρατσιστικές, ή οίονεί ρατσιστικές, αντιλήψεις παρέμειναν περιορισμένες στα όρια ενός μικρού κύκλου διανοουμένων, χωρίς ποτέ να έπιβληθούν στην πρακτική ιδεολογία της πλειονότητας του πληθυσμού. Η ελληνική ιστοριογραφία υιοθέτησε βέβαια τον όρο φυλή, αλλά στο πλαίσιο μίας μηχανικής προσαρμογής στη σύγχρονη της ευρωπαϊκή ιστοριογραφία. Άκόμα και η έξύμνηση της ανωτερότητας της ελληνικής φυλής είχε περισσότερο χαρακτήρα άμυντικό και δέν έφθασε ποτέ στο βαθμό επιθετικότητας αντίστοιχων φαινομένων στις ιμπεριαλιστικές χώρες της Εύρωπης. Οι ελληνικές έκδοχές του αντιεβραϊσμού στερούνται επίσης μίας πολιτικής και κοινωνικής προοπτικής άνάλογης με εκείνη του δυτικοευρωπαϊκού αντισημιτισμού. Η διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας, οι οικονομικές συνθήκες και η σμικρότητα των εβραϊκών κοινοτήτων δέν προσφέρονταν για την πολιτική χρήση του αντισημιτισμού. Η ελληνική διοίκηση πάταξε με σταθερότητα τά ελάχιστα επεισόδια που συνέβησαν μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας όπου υπήρχαν σχετικά μεγάλες εβραϊκές κοινότητες, ενώ ο αθηναϊκός τύπος τά καταδίκασε όμόφωνα. Μόνο σε μία περίπτωση, στην Κέρκυρα και στη Ζάκυνθο τό 1891, τά επεισόδια πήραν μεγάλη έκταση και απέκτησαν πολιτική χροιά²⁹. Τό αντισημιτικό δόγμα που προσπαθεί να διατυπώσει σε αυτή την περίπτωση ο Ι. Πολυλάς δέν βρίσκει όμως άπήχηση. Και στην έξωτερική πολιτική υπήρξαν περιπτώσεις όπου η ελληνική κυβέρνηση εύθυγραμμίστηκε με την πολιτική των Δυτικών Δυνάμεων για την προστασία των εβραϊκών μειονοτήτων, όταν τό πρόβλημα άνέκυπτε στην περιοχή των ελληνικών συμφερόντων³⁰. Θέατρο των ελληνικών αντιεβραϊκών εκδηλώσεων είναι κατά κανόνα η Όθωμανική άυτοκρατορία και οι παροικίες στην Αίγυπτο, όπου εκ των πραγμάτων άποκλείεται η πολιτική τους έκμετάλλευση.

Την άνοιξη του 1881 έχουμε, λοιπόν, στην Αλεξάνδρεια, τή σύμπτωση των γενικών όρων που εύνοούν την εκδήλωση παρόμοιων φαινομένων σε ευρωπαϊκή κλίμακα με τά διαφοροποιητικά στοιχεία του ελληνικού αντιεβραϊσμού, που προσδιορίζουν σε τελευταία άνάλυση τό χαρακτήρα και την εξέλιξη της υπόθεσης. Και έδω ή προκατάληψη έναντίον των Έβραίων είναι θεμελιωμένη θρησκευτικά. Παρ' όλες τίς αναφορές του τοπικού τύπου στις αντισημιτικές εκδηλώσεις στη δυτική Εύρωπη, οι άλεξανδρινοί Έλληνες δέν έχουν άποδεχθεί τίς θεωρητικές προϋποθέσεις του δυτικού αντισημιτισμού και συχνά άδυνατούν να συλλάβουν τή σημασία των εκδηλώσεών του. Δέν μπορούν, για παράδειγμα, να κατανοήσουν τά κίνητρα του γερμανικού αντισημιτισμού και τον θεωρούν προϊόν παράλογου φανατισμού, ενώ άποδίδουν σε μία θετική αίτια —τίς επανειλημμένες παιδοκτονίες— τον δικό τους αντιεβραϊσμό³¹. Πράγματι, η θρησκευτική θεμελίωση του άλεξανδρινού αντιεβραϊ-

29. Ισραηλινή Κοινότητα Κερκύρας, *Οι Ισραηλίτες της Κερκύρας*, Κέρκυρα 1978, σ. 18-25. Περιγραφή των γεγονότων του 1891 έχουμε και στη γαλλική διπλωματική άλληλογραφία: A.E. A.D.P. Grèce, vol. 184, *Mouvement antisémite à Corfou*, C.P. Grèce, vol. 128, Athènes 27.4, 2 και 27.5.1891. Στα γεγονότα του 1891 στη Ζάκυνθο αναφέρεται τό τρίπρακτο δράμα του Γρ. Ξενοπούλου *Ραχήλ*, που άνέβηκε για πρώτη φορά στο θέατρο «Βαριετέ» στην Αθήνα στις 15.7.1909.

30. Ιστορικό Άρχείο Υπουργείου των Έξωτερικών (ΙΑΥΠΕΞ) σειρά 49, φάκελος 2 (1871).

31. «Και οι Γερμανοί λοιπόν έταράχθηκαν χάριν των Έβραίων; Οι Γερμανοί οίπινες δωρεάν και άνευ λόγου τινός ζητούσιν οὐδέν ήττον ή την άπέλασιν των Έβραίων εκ τής χώρας των;», «Η Έλληνική ένταῦθα παροικία μήτε εκ προκαταλήψεως ώρμήθη, μήτε εκ δεισιδαιμονίας ή θρησκοληψίας, άλλ' άπλώς εκ τής πεποιθήσεως ότι έφονεύθη ο Έλληνόπαις» Έφ. *Ημερήσια*

σμού δεν εμποδίζει τους θιασώτες του να χρησιμοποιήσουν όρθολογικά επιχειρήματα. Τά επεισόδια του 1881 ξεκινούν μετά την κυριακάτικη λειτουργία της 20ής Μαρτίου, ο τύπος όμως αναλαμβάνει τις επόμενες μέρες να διατυπώσει τά αιτήματα του κινήματος με όρθολογικά επιχειρήματα. Οι λαϊκίζουσες εφημερίδες *Ἡμερήσια Νέα* και *Τηλέγραφος* και ἡ προσκείμενη στό Πατριαρχεῖο *Ὁμόνοια* ἀπαριθμοῦν τά παρελθόντα περιστατικά γιά νά ἀποδείξουν τό βάσιμο τῶν ὑπονοιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ πλήθους. Οἱ ἴδιες ἀρνοῦνται ὅτι οἱ ἐκδηλώσεις στρέφονται ἐναντίον τοῦ ἐβραϊκοῦ πληθυσμοῦ στό σύνολό του καί ἰσχυρίζονται ὅτι ἐκστρατεύουν ἐναντίον τῆς πρακτικῆς μιᾶς ὀλιγάριθμης ὄσο καί μυστηριώδους ἐβραϊκῆς αἵρεσης. Ἡ βαρβαρότητα δέν βρίσκεται στήν πλευρά τοῦ ἑλληνικοῦ φανατισμοῦ, ἀλλά στή διαιώνιση ἐγκληματικῶν ἐθίμων σκοτεινῶν ἐποχῶν, ἡ ὑπαρξη ἢ μή τῶν ὁποίων μπορεῖ νά ἐξακριβωθεῖ μέ τά μέσα τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης καί τῆς δικαιοσύνης. Ἀπό τήν ἑλληνική πλευρά, τά φῶτα τῆς ἐπιστήμης προσφέρεται νά τά φέρει ὁ γιατρός Δ. Οἰκονομόπουλος, πού σέ μακροσκελεῖς διατριβές στό *Ἡμερήσια Νέα* τῆς Ἀλεξάνδρειας προσπαθεῖ μέ ἐπιστημονικά επιχειρήματα νά ἀναιρέσει τά πορίσματα τῶν ἐπίσημων ἰατροδικαστικῶν ἐπιτροπῶν, τά ὁποῖα ἀποδίδουν τό θάνατο τοῦ μικροῦ Κρητικοῦ σέ πνιγμό. Ἡ παρουσία τοῦ Οἰκονομόπουλου εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα, γιατί ἡ προσωπικότητά του δέν ταιριάζει μέ τόν τύπο τοῦ θρησκόληπτου φανατικοῦ. Ἐκδότης τοῦ *Ἰατροῦ τοῦ Λαοῦ*, πού θεωρεῖται τό πρῶτο ἑλληνικό περιοδικό ἐντυπο τῆς Ἀλεξάνδρειας, καθώς καί ἄλλων ἐκλαϊκευτικῶν συγγραμμάτων, τέκτων, μέλος τῶν κοσμοπολιτικῶν αἰγυπτιακῶν στοῶν, ὁ Οἰκονομόπουλος ἀνταποκρίνεται περισσότερο στόν τύπο τοῦ ἐθνικιστῆ ριζοσπάστη. Τό γεγονός ὅτι γεννήθηκε στήν Πάτρα καί ἡ πιθανή του ζακυνθινή καταγωγή ἴσως νά ἐξηγοῦν αὐτές τίς ἀντιφάσεις³². Ἡ ἀντιστροφή τῶν θέσεων πού ἐπιχειρεῖ ὁ ἑλληνικός τύπος ἐμφανίζοντας τοὺς Ἕλληνες νά μάχονται μέ ὀρθολογικά καί θετικά επιχειρήματα τίς προκαταλήψεις τῶν ἄλλων παροικιῶν, διευκολύνεται ἀπό τή στάση τῶν ἀρχῶν καί ἰδιαίτερα τῆς διεθνούς ἀνακριτικῆς ἐπιτροπῆς. Ἡ πλειοψηφία τῆς ἐπιτροπῆς, ξεκινώντας ἀπό τήν ἀρχή ὅτι τελετουργικό ἐγκλημα δέν μπορεῖ νά συμβεῖ, ἀποκλείει γενικῶς τό ἐνδεχόμενο ἐγκληματικῆς ἐνέργειας —τελετουργικῆς ἢ μή— ὑποτιμώντας τά στοιχεῖα πού δείχνουν πρός αὐτή τήν κατεύθυνση καί βιάζοντάς τα γιά νά στηρίξει τήν ἐρμηνεία τοῦ θανάτου ὡς ἀτυχήματος, γιατί ἡ ἀνεπαρκῆς ἀστυνομική ἐρευνα τῆς ὑπόθεσης ἔχει ἀφήσει ὡς μόνους ὑποπτους τά μέλη τῆς ἐβραϊκῆς οἰκογένειας Μπαρούχ.

Τόν ἀντίλογο στήν ἐκστρατεία τῶν ἑλληνικῶν λαϊκῶν φύλλων τόν δίνουν οἱ ἐφημερίδες τῶν ἄλλων παροικιῶν. Στήν πρώτη γραμμῆ οἱ ἰταλικές *Staffetta* καί *Messaggiere*, ἀκολουθούμενες ἀπό τήν ἡμιεπίσημη *Egypte*, τήν ἀγγλόφωνη *Egyptian Gazette* καί τήν ἀραβική *Πυραμίδες*. Στήν ἀρχή, ἡ διαμάχη στρέφεται γύρω ἀπό τήν ὑπαρξη ἢ μή ἑλληνικοῦ φανατισμοῦ καί ἐβραϊκῆς ἐγκληματικότητας. Προοδευτικά

Νέα 11/23 Ἀπριλίου 1881 καί 14/26 Μαρτίου 1881. «Οἱ Ἕλληνες δέν εἶναι φανατικοί, προληπτικοί καί βάρβαροι [...] τό ἑλληνικόν ἔθνος φέρεται μετριοπαθέστατα, ἂν καί ἀδικεῖται, ἐξευτελιστικῶτα. Δικαιοῦται δέ νά ἀγανακτεῖ κατά τῆς ἀτιμωρήτου καί κρυφίας ταύτης ἀφαιμάξεώς του, ἐφ' ὅσον δέν ἀνευρίσκονται οἱ ἐνοχοὶ τοιούτων κακουρημάτων καί δέν τιμωροῦνται ἔστω καί μετρίως» ἐφ. *Ὁμόνοια* 14/26 Μαρτίου 1881.

32. Εὐγ. Μιχαηλίδης, *Πανόραμα Ἀλεξάνδρειας* 1972, σ. 50-54. Βιογραφικά τοῦ Οἰκονομόπουλου στή *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια*.

ὁμως τό πεδίο τῆς διαφορᾶς μετατοπίζεται στό ἂν τό πολιτιστικό ἐπίπεδο τῶν Ἑλλήνων εἶναι τέτοιο ὥστε νά τοὺς ἐπιτρέπει νά ἐγείρουν ἀξιώσεις γιά συμμετοχή τους στό ἐκπολιτιστικό ἔργο τοῦ διαμελισμοῦ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ σύγχρονη καί παλαιότερη ἱστορία ἐπιστρατεύονται καί ἀπό τίς δύο μεριές σέ αὐτή τή διαμάχη, πού θυμίζει τοὺς καυγάδες τοῦ Τρελαντώνη τῆς Π. Δέλτα μέ τίς ἀγγλίδες καί γαλλίδες δασκάλες του. «Οἱ Τοῦρκοι ἢ οἱ Ἕλληνες εἶναι ὑπεύθυνοι γιά τίς σφαγές τῆς Χίου;» «Τό Σολφερίνον καί ἡ Μαγέντα δύνανται νά παραβληθοῦν μέ τό Μεσολόγγιον καί τήν Καλαμπάκαν;» Ἰδού ὀρισμένα ἀπό τά ζητήματα πού ἀπασχολοῦν τόν ἀλεξανδρινό τύπο τήν ἀνοιξη τό 1881³³. Ἡ μετατόπιση τῆς συζήτησης ἀπό τό θάνατο τοῦ Φουρναράκη καί τίς κατηγορίες κατά τῶν Ἑβραίων στοὺς ἀλληλοσυγκρουόμενους στόχους τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῶν διάφορων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, εἶναι ἐνδεικτικῆ τοῦ κλίματος πού ἐπικρατεῖ στήν Ἀλεξάνδρεια. Τό κύρος καί ἡ ἰσχύς τῆς αἰγυπτιακῆς ἐξουσίας ἔχουν καταρρεύσει μετά τήν παύση τῶν πληρωμῶν τοῦ αἰγυπτιακοῦ δημοσίου τήν ἀνοιξη τοῦ 1876, τήν ἐγκατάσταση τοῦ Διεθνούς Οἰκονομικοῦ Ἐλέγχου καί τά ἐπαναλαμβανόμενα κρούσματα ἀπειθείας τῶν ἐθνικιστῶν ἀξιωματικῶν³⁴. Δημιουργεῖται ἐκ τῶν πραγμάτων ἓνα κενό ἐξουσίας ἀπό τό ὁποῖο ἐπωφελοῦνται οἱ «μικροὶ λευκοί» τῆς Ἀλεξάνδρειας γιά νά ἀποδυθοῦν σέ ἐθνικιστικές ἐκστρατεῖες μέσα ἀπό τίς σπῆλες τοῦ τύπου ἢ ἀκόμα καί σέ ζωντανές ἐκδηλώσεις πατριωτικῆς ὀργῆς στοὺς δρόμους τῆς πόλης. Ἡ ἔξαψη τῶν πνευμάτων συντηρεῖται καί ὑποδαυλίζεται ἀπό τοὺς διεθνεῖς ἀνταγωνισμούς τῆς πρώτης φάσης τῆς ἱμπεριαλιστικῆς περιόδου. Μία ἀκριβῶς ἀπό τίς διαμάχες αὐτές ἀφορᾶ τήν πολιτική καί οἰκονομική κυριαρχία στήν Αἴγυπτο, ζήτημα πού ἐνδιαφέρει ἄμεσα ὅλα τά μέλη τῶν εὐρωπαϊκῶν παροικιῶν. Γιά τοὺς Ἕλληνες ὑπάρχει καί ἓνα δεύτερο ζήτημα πού τοὺς ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα: ἡ ὑλοποίηση τῶν ἀποφάσεων τοῦ συνεδρίου τοῦ Βερολίνου γιά τήν παραχώρηση τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Ἡπείρου στήν Ἑλλάδα. Καί στό δύο θέματα οἱ ἑλληνικές διεκδικήσεις εἶναι ἐλάχιστα συμπαθεῖς στό εὐρωπαϊκό χρηματιστικό κεφάλαιο καί στόν τύπο πού ἐπηρεάζεται ἀπό αὐτό³⁵.

Ἐθνικιστικές ἀντιζηλίες χωρίζουν καί τίς ὑπόλοιπες εὐρωπαϊκές παροικίες. Τά χρηματιστικά συγκροτήματα περιβάλλουν τίς ἐκάστοτε διεκδικήσεις τους μέ τό μανδῦα τῆς ἐθνικῆς ὑπόθεσης καί κατορθώνουν νά παρασύρουν τά μέλη τῶν παροικιῶν, πού ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κοινωνική τους θέση, ἂν καί μέ διαφορετικό βαθμό ἐνθουσιασμοῦ, τάσσονται στό πλευρό τους. Συχνά μάλιστα οἱ συμμαχίες :καί οἱ ὀλιγοπωλιακές διευθετήσεις ἀνάμεσα στό συγκροτήματα τοῦ χρηματιστικοῦ κεφαλαίου δέν ἀρκοῦν γιά νά κατευνάσουν τό ἐθνικιστικό μένος τῶν κατώτερων στρωμάτων τῆς κοινωνικῆς πυραμίδας, πού ἐξακολουθεῖ νά ἐκδηλώνεται αὐτόνομα. Αὐτό ἰσχύει, γιά παράδειγμα, στήν περίπτωση τοῦ condominium, τῆς ὑποτιθέμενης ἀγ-

33. Ἐφ. *Ἡμερήσια Νέα*, 14/26 Μαρτίου καί 27/8 Ἀπριλίου 1881.

34. Γιά τά πολιτικά καί δημοσιονομικά γεγονότα τῆς ἐποχῆς βλέπε A. Schölich, *Ägypten den Ägyptern!*, Atlantis, Zürich-Freiburg i.Br. χ.χ. καί σέ ἀγγλική μετάφραση *Egypt for the Egyptians*, Λονδίνο 1981.

35. Βλ. χαρακτηριστικά τήν ἐκστρατεία τῆς παρισινῆς ἐφημερίδας *Le Temps* τό 1880. A.E. A.D.P. Grèce, vol. 121: «Journal *Le Temps*: campagne de presse sur la position de la France vis-à-vis de la Grèce, 1880».

γλογοαλικής συγκυριαρχίας στην Αίγυπτο, που αποτελεί μία συμφωνία ανάμεσα στις κυβερνήσεις και τις ομάδες των τραπεζών, χωρίς όμως να μπορεί να εξασφαλίσει την επιδοκιμασία των κερδοσκόπων του χρηματιστηρίου και των μικροεπαγγελματιών της γαλλικής παροικίας στην Αλεξάνδρεια³⁶. Δύο εβδομάδες πριν από τις ταραχές με άφορμή το θάνατο του μικρού Φουρναράκη, μία άλλη διαδήλωση αναστατώνει το κέντρο της πόλης. Είναι οι γάλλοι παροικοί που εγκαταλείπουν την αποκριάτικη παρέλαση, για να ξεπροβοδίσουν από τον σιδηροδρομικό σταθμό ως το πλοίο τον γενικό πρόξενο της Γαλλίας, ο οποίος ανακαλείται επειδή ήρθε σε σύγκρουση με τα τοπικά όργανα της αγγλικής πολιτικής και το γάλλο εκπρόσωπο στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο³⁷. Οι Γάλλοι δεν αντιπαλεύουν μόνο με την αγγλική υπεροχή, αλλά πρέπει να άμυνθούν και στις αξιώσεις της Ιταλίας, που προσπαθεί άδέξια να στήσει τα πρώτα της αποικιακά προγεφυρώματα στις άκτες της Ερυθραίας που, τυπικά, βρίσκεται ακόμα κάτω από την αιγυπτιακή κυριαρχία. Η γαλλική εθνική έορτή δίνει έδω και αρκετές δεκαετηρίδες την άφορμή για αντιγαλλικές εκδηλώσεις από τα πιο ριζοσπαστικά στοιχεία της πολυαριθμότερης ιταλικής παροικίας. Τό βράδυ της 14ης Ιουλίου 1881 ο γάλλος πρόξενος ήρεμεί, όταν διαπιστώνει ότι η ιταλική απειλή δεν ήταν αυτή τη χρονιά παρά λίγες δεκάδες νεολαίων με κόκκινες σημαίες, που πέρασαν κραυγάζοντας κάτω από τα παράθυρα του γαλλικού προξενείου. Η ανησυχία του ήταν δικαιολογημένη, γιατί δέκα μέρες νωρίτερα ο όχλος της Μασσαλίας επιτέθηκε στην πολυαριθμη ιταλική παροικία της πόλης αφήνοντας αρκετούς νεκρούς στους δρόμους και την προκυμαία, όταν κάποιοι Ιταλοί χλεύασαν τον γαλλικό στρατό που επιβιβαζόταν στα πλοία για την Τυνησία, μήλο της Έριδος του γαλλικού και ιταλικού ιμπεριαλισμού, η οποία τελικά κατακυρώθηκε στον πρώτο³⁸. Σε ελάσσονες τόνους, Γερμανοί και Αυστριακοί συμμετέχουν επίσης σε αυτές τις διαμάχες. Τράπεζες, επιχειρήσεις, σχολεία, νοσοκομεία και ιεραποστολές είναι τα όργανα επιρροής της κάθε παροικίας και ταυτόχρονα αποτελούν τους τίτλους της για τη συμμετοχή της, στο όνομα πάντοτε του εκπολιτισμού, στη διανομή της Αιγύπτου³⁹.

Η κινητοποίηση των παροικιών για να υποστηρίξουν τις ιμπεριαλιστικές διεκδικήσεις των εθνικών τους επιχειρηματικών συγκροτημάτων και κυβερνήσεων, δεν σημαίνει ότι παθιάζονται για ξένα αποκλειστικά συμφέροντα και ότι ο εθνικισμός τους αποτελεί εκδήλωση αλλοτριώσεως. Η πλειονότητα των ξένων παροίκων ανησυχεί για τους όρους της κοινωνικής της ενσωμάτωσης στην Αίγυπτο, που εξαρτάται από την έκβαση των ιμπεριαλιστικών αντιθέσεων και της σύγκρουσης των ευρωπαϊκών συμφερόντων με τον πρωτοεμφανιζόμενο εθνικισμό της νεότερης Αιγύπτου. Αυτό ισχύει προπάντων για τους αιγυπτιώτες Έλληνες — 120.000 σε όλη την Αίγυπτο, 40.000

στην Αλεξάνδρεια— που οι περισσότεροι έχουν φθάσει πρόσφατα στην Αίγυπτο⁴⁰. Η οικογένεια του μικρού Φουρναράκη είχε μόλις τέσσερις μήνες στην Αλεξάνδρεια, όταν ο θάνατος του Βαγγέλη προκάλεσε την τελευταία έκρηξη του ελληνικού αντιεβραϊσμού⁴¹. Η διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ, η εξαιρετική συγκυρία του βαμβακιού στη διάρκεια του αμερικανικού έμφυλου πολέμου προσήλκυσαν στη δεκαετία του 1860 νέους παροίκους από το ελληνικό βασίλειο και τις τουρκικές επαρχίες, διογκώνοντας άποτομα τις τάξεις μιας κοινότητας που ως τότε πολλαπλασιαζόταν με χαμηλούς ρυθμούς. Η κρίση της εμπορικής ναυτιλίας, η εξάρθρωση ορισμένων μορφών της αγροτικής οικονομίας κάτω από την πίεση της εξαπλούμενης καπιταλιστικής αγοράς και της παγκόσμιας αγροτικής κρίσης εξακολούθησαν να στέλνουν, και τα επόμενα χρόνια, νέα κύματα μεταναστών. Οι μετανάστες αυτοί δεν ήταν δυνατόν να απορροφηθούν από τις υπάρχουσες οικονομικές δομές της παροικίας στα κλασικά μικροαστικά επαγγέλματα, τα οποία άσκούσε η πλειονότητα των Ελλήνων με αποτέλεσμα για πρώτη φορά να βρίσκεται η παροικία με ένα σημαντικό αριθμό προλεταρίων στους κόλπους της. Οι σύγχρονοι Αλεξανδρινοί υπολόγιζαν τους εύπορους οικογενειάρχες της παροικίας σε 1.200 με 2.000 σε σύνολο 40.000 ατόμων⁴².

Αποτέλεσμα των νέων κοινωνικών συσχετισμών είναι να μη μπορούν τα ιδρύματα της παροικίας να ανταποκριθούν στις αυξημένες κοινωνικές ανάγκες. Η ανάκριση μας φανερώνει ότι ο Βαγγέλης Φουρναράκης πήγαινε στο σχολείο της κοινότητας, φίλοι του όμως, όπως ο μικρός Παρασκευάς, πηγαίνουν στο αραβικό σχολείο, ενώ υπάρχει πρόβλημα με τους έφηβους της παροικίας, που δεν απολαμβάνουν καμίας εκπαίδευσης και δεν βρίσκουν επαγγελματική απασχόληση⁴³. Η αδυναμία της κοινότητας και των ιδρυμάτων της να προωθήσουν την κοινωνικοποίηση των νέων μεταναστών οφείλεται στο καθεστώς που τά διέπει. Η κοινότητα διοικείται σύμφωνα με ένα ολιγαρχικό σύστημα που αποθαρρύνει τη συμμετοχή των κατώτε-

40. Η εξακρίβωση του αριθμού των Ελλήνων που ζούν στην Αίγυπτο αποτελεί δύσκολη υπόθεση και αυτό για δύο λόγους. Πρώτον η κατάταξη των «όμογενών» από την Οθωμανική αυτοκρατορία στους όθωμανούς υπηκόους και η εξομοίωσή τους από τις στατιστικές με τους ίθαγενείς, ενώ η διάκριση σε «Ελλαδίτες» και «όμογενείς» είναι στην πράξη πολύ δύσκολη αν όχι αδύνατη (βλ. σχετικά C. Hadziiosif, *La colonie grecque d'Égypte, 1833-1856, doctorat 3ème cycle E.P.H.E. IVème section - Paris IV, Παρίσι 1981, σ. 395*). Ο δεύτερος λόγος αφορά την απροθυμία των Ελλήνων να απογραφούν, που σύμφωνα με ορισμένες προξενικές πηγές έχει ως αποτέλεσμα ο αριθμός τους να εμφανίζεται κατά 50% μικρότερος του πραγματικού. Κατά συνέπεια ο αριθμός των Ελλήνων στην Αίγυπτο είναι όπωσδήποτε μεγαλύτερος από τις 29.963 επί 68.653 ξένων υπηκόων που δίνει η απογραφή του 1879 (A.E. C.P. Egypte, vol. 68, Le Caire 24.1.1881). Το ελληνικό προξενείο υπολογίζει τους Έλληνες υπηκόους σε 50.000 άτομα το 1882.

41. Σελ. 36 της έκθεσης της πλειοψηφίας της διεθνούς ανακριτικής επιτροπής με τίτλο *Rapport de la Commission d'Enquête chargée de rechercher les causes et les circonstances de la mort de l'enfant Evangelis Fornaraki* (στο έξης έκθεση πλειοψηφίας). Βρίσκεται στο A.E. A.P.D. Egypte, vol. 6, σε μορφή τόμου με 106 μεγάλου σχήματος χειρόγραφες σελίδες. Ακολουθεί η έκθεση της ελληνικής μειοψηφίας με 36 σελίδες ίδιου σχήματος.

42. Έφ. *Όμόνοια*, 19/31 Μαΐου, 5/17 Ιουνίου 1881.

43. Έκθεση πλειοψηφίας, δ.π., σ. 26, 28· έκθεση μειοψηφίας, σ. 32· έφ. *Όμόνοια*, 9/21 Ιουνίου, 30/11 Αυγούστου, 26/7 και 29/10 Νοεμβρίου 1881.

36. Για τις ενδογαλλικές αντιθέσεις βλέπε A.E. C.C.C., vol. 46 και C.P. Egypte, vol. 68 και 69.

37. Έφ. *Ημερήσια Νέα*, 16/28 Φεβρουαρίου 1881.

38. A.E. C.C.C. Alexandrie, vol. 46, Alexandrie 5.10.1880 και 18.7.1881, C.P. Egypte, vol. 69, Alexandrie 21.7.1881· έφ. *Όμόνοια*, 22/4 Ιουλίου 1881.

39. Ακόμα και οι Βρετανοί που την εποχή αυτή άσκούν άσφυκτικό έλεγχο στην κυβέρνηση και την οικονομία της Αιγύπτου δεν άδιαφορούν για τις άναλογίες με τις όποιες τά διάφορα ευρωπαϊκά κράτη εκπροσωπούνται με υπαλλήλους τους στην αιγυπτιακή δημόσια διοίκηση και αντιδρούν ιδιαίτερα σε ό,τι θεωρούν «έγκαλλισμό» της αιγυπτιακής εκπαίδευσης. P.R.O. F.O. 141/143 Cairo 30.3 και 3.10.1881.

ρων κοινωνικῶν στρωμάτων, χωρίς όμως και να εξασφαλίζει τό ενδιαφέρον τῶν οικονομικά ισχυρότερων. Στά 1881 ἡ κοινότητα ἔχει μόνο 120 συνδρομητές, δηλαδή μόλις ἕνας στους δέκα ὅπως ἴσως εὐπορους Ἑλληνες τῆς Ἀλεξάνδρειας συνεισφέρει στό κοινοτικό ταμεῖο. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι σημαντικά ἐλλείμματα στήν τρέχουσα διαχείριση, καί χρέη πού μετά τήν ἀγγλική ἐπέμβαση καί τήν πυρκαγιά, πού ἀκολούθησε τήν ἀπόβαση, θά ὁδηγήσουν στήν κρίση τοῦ 1885.

Οἱ ἀντιδράσεις στήν παρακμή τῆς κοινότητας εἶναι δύο τύπων, ἀνάλογα μέ τήν κοινωνική τάξη τῶν παροίκων. Στους εὐπορους διακρίνουμε μιά ἐπιτάχυνση τῆς ἀποδοχῆς δυτικῶν πολιτιστικῶν προτύπων καί μιά κάποια συγκατάβαση, ἀν ὄχι περιφρόνηση πρὸς τά ἑλληνικά. Δυτικά σχολεῖα, συνήθως καθολικά, ξένες δασκάλες στά σπίτια, συνδρομές στόν ξενόγλωσσο τύπο —μόνιμος καημός τῶν ἐλλήνων δημοσιογράφων τῆς Ἀλεξάνδρειας⁴⁴. Στά ἄλλα στρώματα, στό μέτρο πού δέν ἀπορροφῶνται ἀπό τό ἰθαγενές περιβάλλον, διαπιστώνουμε τήν τάση ὀργάνωσης σέ πατριές, τοπικούς συλλόγους. Ἡ παλιότερη πατριά εἶναι τῶν Κυπρίων πού ἡ ἰδρυσὴ τῆς προωθήθηκε ἀπό Πατριαρχεῖο σέ ἀντίθεση μέ τήν Κοινότητα. Θά ἀκολουθήσουν πρὶν ἀπό τήν ἀγγλική κατοχή οἱ Λέριοι καί οἱ Ροδίτες.

Ἡ παράλυση τῶν μηχανισμῶν κοινωνικοποίησης ἔχει ὡς συνέπεια πολλοί ἀπό τοὺς προλετάριους τῆς ἑλληνικῆς παροικίας νά ἐξωθοῦνται στό περιθώριο τῆς νομιμότητας. Αυτό συνέβη γιά παράδειγμα μέ πολλοὺς ἀπό τοὺς νησιώτες ἐργάτες πού συμμετείχαν στήν ἐκκαφή τῆς διώρυγας τοῦ Σουέζ καί οἱ ὅποιοι μετά τήν ἀποπεράτωση τῶν ἔργων δέν μπόρεσαν νά βροῦν ἄλλη ἀπασχόληση καί προσχώρησαν στόν ρευστό χῶρο περιθωριακῶν ἀτόμων, πρόθυμοι νά ἀναλάβουν κάθε νόμιμη ἢ παράνομη ἐργασία γιά νά ἐπιζήσουν. Ἴταλοί, Μαλτέζοι καί Ἑβραῖοι ποικίλης καταγωγῆς μοιράζονται μέ τοὺς Ἑλληνες τίς παρυφές τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας τῆς Ἀλεξάνδρειας. Τό λαθρεμπόριο καί ἰδιαίτερα τό λαθρεμπόριο τῶν καπνῶν εἶναι τό κατ' ἐξοχήν πεδίο δραστηριοτήτων στίς ὁποῖες ἐπιδίδεται ὁ ἑλληνικός ὑπόκοσμος. Ὅταν ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι ἐγκαταλείπουν τήν Ἀλεξάνδρεια τόν Ἰούνιο τοῦ 1882, ὁ ἑλληνας γενικός πρόξενος ἀναφέρει στό ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι στήν πόλη παρέμειναν 200 περίπου Ἑλληνες «λαθρέμποροι καί ἄλλοι κακοῦργοι, ἀπόφασιν ἔχοντες νά παραμείνωσι κατά τήν στιγμήν τῆς δηώσεως δ' ἰδίους αὐτῶν σκοπούς»⁴⁵. Οἱ ἀνθρώποι δραστηριότητες τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπόκοσμου ἀμαυρώνουν τήν ὑπόληψη ὀλόκληρης τῆς παροικίας. Οἱ ξένοι περιηγητές τῆς ἐποχῆς ἀρέσκονται νά ἀναφέρονται στά καταγῶγια τῆς ἑλληνικῆς συνοικίας, ὅσο γιά τίς ἀρχές, αὐτές θεωροῦν τοὺς Ἑλληνες ἀξιωματικά ὑποπτους γιά κάθε ἀνεξιχνίαστο ἐγκλημα πού συμβαίνει καί ἡ τοπική ἀστυνομία ἀπελαύνει χωρίς πολλές διατυπώσεις τοὺς ἀνεπιθύμητους, ἰδιαίτερα ὄσους εἶναι ραγιαδες, τοῦρκοι δηλαδή ὑπήκοοι καί δέν χαίρουν καμίας προξενικῆς προστασίας⁴⁶.

44. Ἐφ. Ὁμόνοια, 16/28 Ἰουνίου καί 27/8 Σεπτεμβρίου 1881.

45. ΥΠΕΞ 1882 α.α.Μ., Ἀλεξάνδρεια 18/30 Ἰουνίου. Ὅταν τό πολεμικό *Μπουμπουλίνα* καταπλεῖ στόν Πειραιά μέ 2.000 ἐπιβάτες ἀπό τά πτωχότερα μέλη τῆς παροικίας, πού μεταφέρθηκαν μέ ἔξοδα τῆς κυβέρνησης, ὁ διευθυντής τῆς ἀστυνομίας πληροφορεῖ τόν Χ. Τρικούπη γιά τήν ὑπαρξὴ ὑπόπτων ἀνάμεσα στους πρόσφυγες πού εἶναι «πολλῶν ποιότητων» στό ἴδιο, Πειραιεύς 21.6.1882.

46. Βλ. π.χ. G. Ebers, *L'Égypte. Alexandrie et Le Caire*, μετάφραση ἀπό τά γερμανικά, Παρίσι 1880, σ. 56 στήν ἐκδόση 4ου σχήματος· M. Lüttke, *Ägyptens neue Zeit*, Λιψία 1873, τ. 1, σ. 74· τ. 2, σ. 200 καί ἐφ. Ὁμόνοια, 15/27 Ἰουνίου 1881.

Ἡ ἐχθρική στάση τῶν ἀρχῶν εἶναι ἀπό τά κύρια προσκόμματα στήν προσπάθεια ἐκείνων πού ἐπιδιώκουν τή μικροαστική τους ἀποκατάσταση. Οἱ ἄλλες δυσκολίες προέρχονται ἀπό τόν ἀνταγωνισμό τῶν ντόπιων καί ξένων μικροεπαγγελματιῶν. Οἱ Ἑβραῖοι εἶναι ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνοι ἀνταγωνιστές, ἐπειδή ἀκριβῶς ἡ κατάσταση τους εἶναι ἀκόμα πιό ἄθλια ἀπό αὐτή τῶν Ἑλλήνων καί ἀνέχονται συχνά ἀκόμα χαμηλότερα περιθώρια κέρδους, δηλαδή ἀκόμα χειρότερους ὄρους διαβίωσης. Ἰδιαίτερα ἐπίφοβος εἶναι ὁ ἀνταγωνισμός τῶν πλανόδιων καί τῶν ὑπαίθριων μικροπωλητῶν ὑφασμάτων καί ψιλικῶν. Σέ πολλές ὑποθέσεις «ἀνθρωποθυσίας» τῆς ἐποχῆς αὐτῆς στήν Ἀλεξάνδρεια καί τήν Τουρκία ἐνοχοποιεῖται ἕνας πλανόδιος πωλητής. Εἶναι ἄγνωστο σέ ποιό μέτρο λειτουργεῖ στή φαντασίωση αὐτή ὁ μῦθος τοῦ περιπλανώμενου Ἰουδαίου καί σέ ποιό ὁ ἄνισος ἀνταγωνισμός πού ἀσκοῦν οἱ πλανόδιοι Ἑβραῖοι στους ἐγκατεστημένους ἑλληνες συναδέλφους τους. Στήν ὑπόθεση Φουρναράκη, τό ρόλο αὐτόν τόν παίζει ἡ Τζούλια Μπαρούχ, πλανόδια πωλήτρια μαντιλιῶν καί ἄλλων γυναικείων εἰδῶν. Αὐτή γίνεται ὁ πόλος πού ἐλκύει τίς φαντασιώσεις τῶν ἐλλήνων γειτόνων. Ἄλλος τήν εἶδε νά παρασέρνει τό ἀγόρι, ἄλλος νά τό στέλνει μέ πρόφαση ἕνα θέλημα στό σπίτι τῶν ὑποτιθέμενων θυτῶν καί οἱ γυναῖκες τῆς γειτονιάς ὀρκίζονται ὅτι τοὺς πέταξε στά μούτρα μιά φράση δυσνόητη στή μορφή πού καταγράφηκε ἀπό τήν ἀνακριτική ἐπιτροπή, ἀλλά πού ἐκείνες θεωροῦν γεμάτη σημασία: «Φουκαράδες, μάς πουλάτε τό αἷμα σας, τό αγοράζουμε μέ χρήμα καί τό τρώμε»⁴⁷. Ἐνα ἄλλο πρόβλημα τῶν ἐλλήνων μικροεπαγγελματιῶν ἀποτελοῦν οἱ Ἑβραῖοι σαράφηδες πού ἡ κρίση τοῦ διμεταλλισμοῦ καί ἡ νομισματική ἀναρχία τῆς ἀγορᾶς τῆς Ἀλεξάνδρειας τοὺς ἀφήνουν μεγάλα περιθώρια ἐλιγμῶν. Σέ ἕνα ἐπίπεδο πιό πάνω βρίσκονται οἱ κάθε λογῆς δανειστές καί τραπεζίτες. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἀνθρωποθυσίας ἀναμειγνύεται τό ὄνομα τοῦ μεγαλύτερου δανειστή τῆς Ἀλεξάνδρειας, τοῦ Μενάση. Ἐξί μῆνες μετά τά γεγονότα τοῦ Πάσχα τοῦ 1881, ὁ τύπος τῆς Κωνσταντινούπολης πρῶτα, καί τῆς Ἀλεξάνδρειας λίγο ἀργότερα, ἐκφράζει τίς ἀνησυχίες τῶν ἐλλήνων μικροαστῶν γιά τόν μαζικό ἀνταγωνισμό τῶν Ἑβραίων. Ἀφορμὴ εἶναι ἕνας ἱραδὴς τῆς Ὑψηλῆς Πύλης πού ἐνθαρρύνει τήν ἐγκατάσταση στήν ἐπικράτεια τῶν Ἑβραίων πού ἐγκαταλείπουν τή Ρωσία καί ἄλλες εὐρωπαϊκές χῶρες ἐξαιτίας τῶν διωγμῶν πού ὑφίστανται ἐκεῖ ἀπονέμοντάς τους τήν ὀθωμανική ὑπηκοότητα. Ἐπιτρέπεται ἡ ἐγκατάστασή τους σέ ὅλες τίς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας μέ ἐξαίρεση τήν Παλαιστίνη καί τή Συρία. Τούς Κωνσταντινουπολίτες φαίνεται νά τοὺς ἀνησυχεῖ ἰδιαίτερα ἡ ἐνδεχόμενη διείσδυση τῶν Ἑβραίων στήν κλειστή ὡς τότε ἐνδοχώρα τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου πού ἦταν ἡ Μικρά Ἀσία. Ἡ ἐφημερίδα *Νεολόγος* δέν ἀναφέρει ποιά τάξη θά θιγεῖ ἰδιαίτερα ἀπό τοὺς νεήλυδες, ἀλλά μπορεῖ κανένας νά συμπεράνει ἀπό τή διατύπωση ὅτι τίς ἀνησυχίες αὐτές τίς ἐκφράζουν καί τίς ὑποκινοῦν οἱ ἔμποροι καί οἱ τραπεζίτες στους ὁποίους κατά κύριο λόγο ἀπευθύνεται αὐτό τό ἐντυπο. Ἀντίθετα, στήν Ἀλεξάνδρεια οἱ ἀνησυχίες ἀφοροῦν τήν τύχη τῶν χαμηλότερων κοινωνικῶν στρωμάτων τῆς παροικίας μπροστά στόν ἀνταγωνισμό τῶν Ἑβραίων «ἐκ τῶν κατωτέρων στρωμάτων τῶν κοινωνικῶν ἐνθα καταδιώκονται». Γιά τοῦτο καί ἡ κατηγορία συλλήβδην μιᾶς ἐθνικῆς ὁμάδας γιά ἀνηθικότητα, κάτι πού γίνεται γιά πρώτη φορά ἀπό τόν αἰγυπτιώτικο τύπο, πού ὡς τότε ἔκρινε τίς γενικές διώξεις πού ὑφίσταντο οἱ Ἑβραῖοι στήν

47. Γιά τό ρόλο πού ἀποδίδουν οἱ μάρτυρες στή Τζούλια Μπαρούχ βλ. στά *Πρακτικά*, δ.π., σ. 47-48, 66 καί 74.

άντολική και την κεντρική Ευρώπη «άντιχριστιανικές ἄμα και ἀντικοινωνικές». Αὐτή ἡ ἐξέλιξη φέρνει τὸν παραδοσιακὸ ἑλληνικὸ ἀντιεβραϊσμὸ πρὸς τὸν σύγχρονο εὐρωπαϊκὸ ἀντισημιτισμὸ, στοχεύει ὁμως ἀποκλειστικὰ τοὺς Ἑβραίους ὀρισμένων κοινωνικῶν στρωμάτων: «Παρατηρεῖται ὅτι οἱ ἐρχόμενοι οὐδὲν ἄλλο ἐπάγγελμα ἔχουσιν, ἢ τὰ γνωστά καὶ κοινότατα ἐνταῦθα, ἅτινα οὐ μόνον τοὺς μετερχόμενους αὐτὰ καθιστῶσιν ὄντα δυστυχεστάτα, ἀλλὰ καὶ τὴν κοινωνίαν φθειροῦσι ποικιλοτρόπως»⁴⁸.

Πράγματι, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἑβραίους μικροεπαγγελματίες τῆς Ἀλεξάνδρειας εἶναι καὶ αὐτοὶ πρόσφατοι μετανάστες πού ἀντιμετωπίζουν παρεμφερῆ προβλήματα κοινωνικῆς ἐνσωμάτωσης μὲ τοὺς ἑλληνες ἀνταγωνιστὲς τους. Ἡ οἰκογένεια Μπαρούχ πού κατηγορεῖται στὴν ὑπόθεση Φουρναράκη ἔχει ἔρθει πρὶν ἀπὸ τέσσερα χρόνια ἀπὸ τὴν Κέρκυρα καὶ οἱ συνθήκες διαβίωσής της δὲν διαφέρουν πολὺ ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν Κρητῶν κατηγορῶν της. Στὸ ἀραβικὸ διαμέρισμα πού νοικιάζουν οἱ Φουρναράκηδες στὰ λεμονάδικα, συστεγάζονται ὁ παππούς καὶ ἡ γιαγιά, ἡ χήρα μάνα τοῦ Βαγγέλη, μιὰ θεῖα του, ὁ ἀρραβωνιαστικὸς τῆς χήρας καὶ ἄλλος ἓνας συγγενής. Στὴν περίπτωση τῶν Μπαρούχ ζοῦν κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια στέγη στὴν ὀκέλα Μοῦρο δέκα ἄτομα: ὁ ἀρχηγὸς τῆς οἰκογένειας Γιακούμπ πού εἶναι παπουτσῆς, ἡ γυναίκα του Στέλλα καὶ ἡ κόρη του Νίνα ράφτρες, ἡ ἄλλη κόρη ἡ Τζούλια ἡ πλανόδια πωλήτρια, ὁ ἀνδρας τῆς Νίνας Ἡλίας Ρεβί καὶ ὁ ἀδελφός της Βίτα πού ἐργάζονται σὲ ραφτάδικο. Ὑπάρχουν καὶ τρία παιδιά, ἀπὸ τὸν πρῶτο γάμο τῆς Νίνας ἡ μεγάλη Κονσόλε Μπελέλι καὶ ἀπὸ τὸν δεῦτερο γάμο τὰ μικρότερα, Διαμαντίνα καὶ Τζόζουα, σύντροφοι τῶν παιχιδιῶν τοῦ ἀτυχχοῦ Φουρναράκη. Κερδίζουν δύσκολα τὴ ζωὴ τους καὶ ἔχουν πῆ φήμη βίαιων καυγαζήδων, μᾶς λένε οἱ ἀνακριτὲς γιὰ τοὺς Μπαρούχ. Ἑλληνες ὑπήκοοι, ξέρουν ἑλληνικά, ἀλλὰ ἡ γλώσσα πού μιλοῦν μεταξὺ τους εἶναι «ἡ κορφιώτικη διάλεκτος» καὶ ἐννοεῖται ἡ ἀπουλιώτικη ἰταλικὴ διάλεκτος πού τοὺς ἐπιτρέπει τὴν πρόσβαση στὴ μεγάλη ἰταλόφωνη ἑβραϊκὴ παροικία. Ἡ πῶ ἰσχυρὴ ὁμως οἰκονομικὰ καὶ μὲ τὴ μεγαλύτερη ἐπιρροή ἑβραϊκὴ παροικία εἶναι ἡ ἀραβόφωνη μὲ κέντρο τὸ Κάιρο. Ἀκολουθοῦν οἱ Αὐστροεβραῖοι, ἐνῶ κερδίζουν ἔδαφος οἱ Μαγκρεμπῖνοι πού ἀρχίζουν νὰ προσαρμῶζονται στὴν ιδιότητα τοῦ γάλλου πολίτη. Στὴ χειρότερη θέση βρίσκονται οἱ Ἀσκενάζιμ, πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Πολωνία καὶ τὴ Ρωσία. Πίσω ἀπὸ τὴν ἐντυπωσιακὴ πρόσοψη ἐνότητος καὶ ἀλληλεγγύης πού προβάλλεται πρὸς τὰ ἔξω ἢ πού φαντάζονται οἱ ἄλλοεθνεῖς⁴⁹, οἱ γλωσσικὲς, δογματικὲς καὶ ταξικὲς διαφορὲς τῶν Ἑβραίων παροίκων παρακωλύουν τὴ λειτουργία καὶ τῶν στοιχειωδέστερων κοινοτικῶν θεσμῶν. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ὀργάνων τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητος προχωρᾷ παράλληλα μὲ τὴν πορεία τῶν κοινοτικῶν θεσμῶν τῆς ἑλληνικῆς παροικίας, συναντώντας ὁμως μεγαλύτερες δυσκολίες. Ἡ πρώτη ἰσραηλίτικη κοινότητα ἰδρύεται τὸ 1840 καὶ ἔχει, ὅπως ἡ ἑλληνικὴ τὸ 1843, ὡς κύρια ἀποστολὴ τὴ

συντήρηση τῶν σχολείων. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ ἡ ἑβραϊκὴ συναγωγὴ Ἑλιαχοῦ Χαναμπὶ θὰ οἰκοδομοῦνται παράλληλα ἐπὶ δεκαετίες. Ἡ περίοδος 1860-1870 εἶναι περίοδος συγκρούσεων στοὺς κόλπους τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος ἀνάμεσα στὸ Πατριαρχεῖο καὶ τοὺς λαϊκοὺς ἀνάλογες συγκρούσεις συνταράσσουν τὴν ἑβραϊκὴ παροικία δέκα χρόνια ἀργότερα⁵⁰. Σὲ σχέση μὲ τοὺς Ἑλληνες, οἱ Ἑβραῖοι ὑστεροῦν ἰδιαίτερα στὸν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης. Οἱ μεγαλέμποροι καὶ οἱ τραπεζίτες στέλνουν ἐπίσης τὰ παιδιά τους σὲ ξένα σχολεῖα καὶ ἐπιδιώκουν νὰ ἀφομοιωθοῦν ἀπὸ τὴν ἀστική τάξη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κράτους πού τοὺς ἔχει πολιτογραφῆσει, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένους προύχοντες τοῦ Καίρου πού ταυτίζονται μὲ τὴν τοπικὴ ἀρχουσα τάξη. Ὑπάρχει ὁμως ὡς τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα ὀξύπνημα σχολικῆς κάλυψης τῶν παιδιῶν τῶν λιγότερο εὐπορῶν οἰκογενειῶν. Ἡ Παγκόσμια Ἰσραηλίτικη Συμμαχία προσπαθεῖ νὰ ἐμφυσησθεῖ κοινὴ συνείδηση σὲ αὐτὸ τὸ μωσαϊκὸ καὶ νὰ ἐπιτύχει τὴν κοινωνικὴ του χειραφέτηση προωθώντας τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν τῆς παροικίας καὶ παρεμβαίνοντας στὶς ἀρχές, στὶς διπλωματικὲς ἀποστολὲς καὶ στὸν τύπο κάθε φορά πού θὰ ἀντιληφθεῖ μιὰ δυσμενῆ διάκριση ἐναντίον τῶν πῶ ἀδύναμων μελῶν τῆς ἑβραϊκῆς παροικίας. Ἡ ἀποτελεσματικὴ ἀπό τὴν ἑβραϊκὴ παροικία τῆς Ἀλεξάνδρειας, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τίς μαζικὲς εἰσφορὲς ὑπὲρ τῶν σκοπῶν της πού ἀναγγέλλονται στὰ δελτία τῆς Α.Ι.Υ. τοῦ 1881. Ἐπικεφαλῆς τῶν συνδρομητῶν ἡ οἰκογένεια de Menasce πού συνεισφέρει 100 αἰγυπτιακὲς λίρες⁵¹. Σὲ ὁμαλὲς περιόδους οἱ ἀλεξανδρινοὶ Ἑβραῖοι δὲν εἶχαν συνηθίσει τὴν ὀργάνωση σὲ τέτοιες γενναϊόδωρες προσφορὲς.

Ὅροι στέγασης, ἐργασία, προβλήματα κοινωνικῆς ἐνταξης ἀκόμη καὶ ἡ δίαιτα φέρνουν τὰ κατώτερα στρώματα τῆς ἑλληνικῆς παροικίας κοντύτερα πρὸς τίς συνθηκὲς διαβίωσης τῆς μεγάλης μάζας τῶν ἀλεξανδρινῶν Ἑβραίων ἀπὸ ὅ,τι στὸν τρόπο ζωῆς τῶν «πρωτοκλασάτων» ὁμοδόξων τους. Ἀνάμεσα στοὺς ἡμερομίσθιους καὶ τοὺς ἐπαγγελματίες τῆς Ἀλεξάνδρειας ὑφαίνεται, πάνω ἀπὸ τὰ ὄρια τῶν διαφόρων κοινοτήτων, τὸ πυκνὸ πλέγμα τῶν καθημερινῶν σχέσεων πού γεννᾷ ἡ γειτνίαση. Τελικὰ ἡ ὑπόθεση Φουρναράκη ἐγίνε δυνατὴ, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὑπῆρχαν οἱ φιλικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ παιδιά τῶν δύο οἰκογενειῶν, πού θεωροῦνταν ἀπόλυτα φυσικὲς ἀπὸ τίς οἰκογενειῆς τους. Τὸ τελευταῖο δεῖπνο τοῦ Βαγγέλη Φουρναράκη ἦταν μὲ τὴν οἰκογένεια Μπαρούχ, μὲ χαρακτηριστικὰ ἐδέσματα τῆς μεσογειακῆς κουζίνας⁵². Ἡ ἐκρηξη τῆς μισαλλοδοξίας ἐρχεται νὰ ταραξεῖ αὐτὸ τὸ κλίμα καλῆς γειτονίας, καὶ νὰ δώσει τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκτονωθοῦν οἱ συσσωρευμένες ψυχολογικὲς πιέσεις ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ καταπίεση πού ἀσκεῖται σὲ ἀτομικὸ

48. Ἐφ. Ὁμόνοια, 10/22 Ὀκτωβρίου καὶ 14/26 Νοεμβρίου 1881· ἔφ. Νεολόγος, 5 Νοεμβρίου 1881.

49. Στὰ 1877, μὲ ἀφορμὴ τίς δυσχέρειες στὴν ἐξακρίβωση τῆς πραγματικῆς καταγωγῆς ὀρισμένων Ἑβραίων πού διεκδικοῦσαν τὴ γαλλικὴ ὑπηκοότητα, ὁ γάλλος πρόξενος στὸ Κάιρο ἔγραφε στὸ κέντρο ὅτι ἦταν ἀδύνατο νὰ βρεῖ τὴν ἀλήθεια ἐξαιτίας «τῆς συνοχῆς, τῆς συνεννόησης πού ὑφίσταται στοὺς κόλπους τοῦ ἰσραηλίτικοῦ ἔθνους στὴν Αἴγυπτο». Μὲ σχόλιό του στὸ περιθώριο, ὁ ἑβραϊκῆς καταγωγῆς ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν δούκας Decazes ἀμφισβητεῖ τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς συνοχῆς. A.E. C.C.C. Le Caire, vol. 32, Le Caire 9.7.1877.

50. Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα ὁ Ἀθ. Πολίτης, Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἡ Νεωτέρα Αἴγυπτος, τ. 2, Ἀλεξάνδρεια-Ἀθήνα 1930, παραμένει ἡ καλύτερη πηγή. Βλ. ἐπίσης C. Hadziiosif, La colonie grecque..., σ. 354-356 ὅπου καὶ ἡ νεότερη βιβλιογραφία. Γιὰ τοὺς Ἑβραίους J. Landau, ὁ.π. καὶ B. Taragan, Les communautés israélites d'Alexandrie, Ἀλεξάνδρεια 1932.

51. Α.Ι.Υ., Bulletin mensuel, juin 1881.

52. Στὴ νεκροψία βρέθηκαν στὸ στομάχι τοῦ μικροῦ Βαγγέλη πορτοκάλι, σταφίδα, πασατέμπο, σπόροι καβουρδισμένου καφέ, κόκαλα μαριδας καὶ στρεῖδια. Οἱ Μπαρούχ γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν ἀρνήσή τους ὅτι τὸ παιδί δεῖπνησε μαζί τους καὶ γιὰ νὰ ἀνασκευάσουν τὴν ἀρχικὴ καταφατικὴ ἀπάντηση τῶν παιδιῶν τους κατέθεσαν ὅτι δεῖπνησαν μὲ μακαρόνια, ψάρια καὶ παντζάρια. Ἐκθεση πλειοψηφίας, σ. 59.

καί συλλογικό επίπεδο. Σέ αυτές τίς συνθήκες ὁ ὁμοιοπαθής ἀνταγωνιστής ἐμφανίζεται ὡς ὑπαίτιος τῶν δυσχεριῶν.

Ὁ ρόλος τοῦ οικονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ στίς ἐκρήξεις μισαλλοδοξίας πού τάρασσαν κατά καιρούς τήν 'Αλεξάνδρεια εἶχε ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπό τούς παρατηρητές τῆς ἐποχῆς. Στήν εἰσαγωγή τῆς ἐκδοσης ἐνός ἀνθολογίου ἀπό δημοσιεύματα τοῦ παρισινοῦ τύπου γιά τά γεγονότα τοῦ Μαρτίου 1881, ὁ ἐκδότης τά ἀποδίδει στόν οικονομικό ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στίς δύο «φυλές»⁵³. Ὁ ἀνταγωνισμός ὁμοῦ στόν ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Léoncel Meyra δέν εἶναι αὐτός πού διεξάγεται ἀνάμεσα στούς μικροπωλητές, ἀλλά ὁ ἀγῶνας τῶν μεγαλοεπιχειρηματιῶν γιά τήν ἐπικράτηση στήν αἰγυπτιακή οικονομία. Οἱ Ἕλληνες μικροαστοί καί προλετάριοι τῆς 'Αλεξάνδρειας ἐμφανίζονται σάν «ἕνας ὄχλος πού δέν συλλογίζεται», τοῦ ὁποῖου «ἡ λύσσα» συντηρεῖται ἐντεχνα ἀπό τίς ἀνώτερες τάξεις μέσω τοῦ τύπου. Ὁ λόγος γιά αὐτή τή στάση τῶν πλούσιων Ἑλλήνων εἶναι ἡ ἀπώλεια τῶν πρωτείων στήν οικονομία τῆς 'Αλεξάνδρειας, πού τά κατέχουν πλέον οἱ Ἑβραῖοι⁵⁴. Ἡ ἐρμηνεία αὐτή δείχνει πῶς ἕνας ἀφομοιωμένος εὐρωπαῖος Ἑβραῖος ἀναλύει μέ ὀρθολογικές κατηγορίες τή σύγκρουση τῶν δύο κοινοτήτων. Τό πραγματικό στοιχεῖο τοῦ οικονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τόν ὁδηγεῖ σέ μιά θεωρία περί ἐλληνικῆς ἀντιεβραϊκῆς συνωμοσίας, πού ἀποτελεῖ τό ἀντίστοιχο ἀκριβῶς τῶν ἐλληνικῶν φαντασιώσεων γιά τίς ἐβραϊκές ὑποβολές σέ βάρος τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Meyra ὑπερτιμᾷ τήν ἐνότητα τῆς ἐλληνικῆς παροικίας καί κάνει λανθασμένη ἐκτίμηση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στόν λαϊκίζοντα τύπο καί τούς προύχοντες τῆς παροικίας ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ τελευταῖοι ἐλέγχουν τή γραμμή τῶν ἐφημερίδων τῆς παροικίας. Στήν πραγματικότητα, ὅπως καταγγέλλει ἡ ἀλεξανδρινή *Ὁμόνοια* «μόνη ἡ κατωτέρα τάξις στηρίζει τήν δημοσιογραφίαν, μόνη αὐτή συναισθάνεται σπουδαίως τήν ἀνάγκη καί ὅ,τι δύναται πράττει ὑπέρ αὐτῆς, ἂν καί παραδείγματα ἐψύχραναν αὐτήν. Ἡ ἀνωτέρα τάξις ἀρέσκειται εἰς πᾶν εὐρωπαϊκόν καί ἂν ἀκόμη εἶναι ἀνάξιον λόγου, εἶναι εὐρωπαϊκόν, λέγουσι»⁵⁵. Οἱ μικροαστοί τῆς ἐλληνικῆς παροικίας ἀποδοκιμάζουν τόν κοσμοπολίτικο τρόπο ζωῆς τῶν μεγαλεμπόρων καί τῶν τραπεζιτῶν, τούς ὁποῖους κατηγοροῦν γιά μειωμένο πατριωτισμό⁵⁶. Ἀντιγνώμιες προκαλεῖ ἀκόμα καί ὁ ἐορτασμός τῆς Ἀποκριᾶς, ὀργανωμένα καί εὐρωπαϊκά ὅπως θέλουν οἱ πλούσιοι, ἢ ἐλεύθερα, πού φέρεται νά θέλει ὁ «λαός»⁵⁷. Μέσα στό κλίμα αὐτῶν τῶν ἐνδοελληνικῶν ἀντιθέσεων, ἡ ἐκστρατεία τοῦ τύπου ἐναντίον τῶν Ἑβραίων, μέ ἀφορμή τήν ὑπόθεση Φουρναράκη, τοῦ προσφέρει ταυτόχρονα τήν εὐκαιρία νά ἀμφισβητήσει τή στάση τῶν προούχοντων τῆς παροικίας.

Ἡ φύση τῶν προβλημάτων πού ἀντιμετωπίζουν οἱ οικονομικοὶ ἡγήτορες τῆς ἐλληνικῆς παροικίας ἔχει ἀρκετές ἀναλογίες μέ τίς δυσκολίες τῶν λιγότερο εὐκατάστατων συμπατριωτῶν τους. Ἡ κλίμακα μόνο τῶν διακυβευόμενων περιουσιῶν εἶναι διαφορετική καί κατά συνέπεια εἶναι διαφορετική καί ἡ ἐμβέλεια τῶν ἀποτελεσμά-

των τῶν συγκρούσεων. Στή διάρκεια τῆς μακρᾶς ἀρχῆς τοῦ Μωχάμετ Ἄλη (1805-1848) καί στά ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια —περίοδος πού συμπίπτει μέ τήν ἀκμή τοῦ μεσογειακοῦ ἐλληνικοῦ ἐμπορίου— τά ἐμπορικά κυκλώματα τῆς παροικίας κατόρθωσαν νά κυριαρχήσουν στίς ἐξωτερικές συναλλαγές τῆς Αἰγύπτου. Ἀρχίζουν νά χάνουν ἐδαφος τήν ἴδια ἐποχή πού διογκώνεται τό ρεῦμα τῶν νέων μεταναστῶν, στή φάση τῆς κατασκευῆς τοῦ καναλιοῦ καί τοῦ μεγάλου «μπούμ» τοῦ βαμβακιοῦ. Ἡ μείωση τῆς οικονομικῆς ἐπιρροῆς τῆς ἐλληνικῆς παροικίας σημειώνεται στό πλαίσιο γενικότερων ἀνακατατάξεων στό διεθνές ἐμπόριο καί μεταβολῶν στίς σχέσεις ἀνάμεσα στό ἐμπόριο, τή βιομηχανία καί τά πιστωτικά ἰδρύματα. Ἀπό τούς ἐπιμέρους μηχανισμούς πού ὁδηγοῦν σέ αὐτή τήν κάμψη, ἰδιαίτερα σημαντικό ρόλο παίζει ἡ ἔλλειψη πολιτικῆς κάλυψης, ἀπαραίτητης προϋπόθεσης γιά τήν ἐπιχειρηματική ἐπιτυχία σέ ὀρισμένες διεθνείς ἀγορές τοῦ «φιλελεύθερου» 19ου αἰῶνα. Ὅπως ἐπιγραμματικά προειδοποιεῖ ὁ γάλλος πρόξενος στήν 'Αλεξάνδρεια: «Ἐν περιλήψει, ἡ ἐμπορική καί βιομηχανική Γαλλία θά μπορεῖ νά διεξάγει ἐπικερδεῖς συναλλαγές στήν Ἀνατολή μέ τόν ὄρο ὅτι ἡ πολιτική τῆς ἐπιρροή θά ἐξακολουθεῖ νά εἶναι αὐτό πού ἦταν ὡς σήμερα»⁵⁸. Ἀποφασιστικές ἦταν ἐπίσης οἱ συνέπειες τῆς καθυστέρησης τῶν Ἑλλήνων νά προσαρμοστοῦν στή λειτουργία τῶν σύγχρονων τραπεζῶν. Θά μπορούσαν ἐπίσης νά ἀναφερθοῦν πολιτισμικοὶ παράγοντες πού σχετίζονται μέ τή νομική μορφή τῶν ἐλληνικῶν ἐμπορικῶν ἐταιρειῶν, οἱ ὁποῖες ἔχουν προσωπικό χαρακτήρα, καί μέ τίς ἀντιλήψεις τῶν μεγαλεμπόρων γιά τήν κοινωνική τους ἀνοδο ἐξαιτίας τῶν ὁποίων, ἂν ὄχι οἱ ἴδιοι πάντως οἱ ἀπόγονοί τους, ἐγκαταλείπουν τήν ἐνεργό ἐπιχειρηματική δράση γιά τήν ἡρεμότερη σταδιοδρομία τοῦ εἰσοδηματία.

Οἱ ἀνακατατάξεις πού συνέβησαν στήν οικονομική ζωή τῆς Αἰγύπτου μετά τό 1856 ἀποτυπώνονται ὀπτικά στούς ὁδηγούς τῆς πόλης τῆς 'Αλεξάνδρειας. Ἀναφέρονται συγκεκριμένα σέ ἕνα χάρτη-ὁδηγό τοῦ 1877, τόν ἴδιο πιθανότατα πού χρησιμοποίησαν τά ἀγγλικά στρατεύματα πού κατέλαβαν τήν πόλη τό καλοκαίρι τοῦ 1882⁵⁹. Στό περιθώριο τοῦ χάρτη, δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τό σχέδιο τῆς πόλης καί τῶν περιχώρων τῆς, σημειώνονται τά σπουδαιότερα δημόσια καί ἰδιωτικά καταστήματα τῆς 'Αλεξάνδρειας. Ἐπικεφαλῆς στόν ὁδηγό εἶναι ὁ κατάλογος 19 τραπεζικῶν καταστημάτων, ἀνάμεσα στά ὁποῖα ὑπάρχουν μόνο 2 ἐλληνόκτητες ἐπιχειρήσεις —ἡ Ἐμπορική Τράπεζα τῆς 'Αλεξάνδρειας καί οἱ ἀδελφοὶ Σινάνου— ἐνῶ συναντοῦμε 10 ἐβραϊκῆς ἰδιοκτησίας τράπεζες. Οἱ ὑπόλοιπες εἶναι ὑποκαταστήματα εὐρωπαϊκῶν ἀνωτύμων ἐταιρειῶν. Ἀκολουθοῦν 53 ἀσφαλιστικές ἐταιρεῖες ἀπό τίς ὁποῖες δύο μόνο εἶναι ἐλληνικές: ἡ Ναυτική Τράπεζα Ἀρχάγγελος καί ὁ Ἑλληνικός Veritas. Ὁ ὁδηγός συνεχίζει μέ τά προξενεῖα, τίς κυριότερες βιομηχανίες, τά ταχυδρομεῖα, τά φαρμακεῖα, τίς δημόσιες ὑπηρεσίες, τά θέατρα κτλ. γιά νά τελειώσει μέ τόν κατάλογο τῶν ἰδιοκτητῶν τῶν Σούνα (ἀποθηκῶν) στό Μινέτ ἐλ Μπασάλ. Ἐδῶ τά ἐλληνικά ὀνόματα εἶναι ἰσάριθμα μέ ἐκεῖνα τῶν πασάδων καί τῶν ἀλλοδαπῶν ἰδιοκτητῶν, μαρτυρώντας περισσότερο τήν ἀδράνεια τῆς ἐγγείας ἰδιοκτησίας σέ σχέση

53. L. Meyra, *Les Grecs d'Alexandrie et la Presse Française*, Παρίσι 1881.

54. L. Meyra, *ὁ.π.*, σ. 5.

55. Ἐφ. *Ὁμόνοια*, 15/27 Ἰουνίου 1881.

56. Ἀλληλογραφία ἀπό τό Κάιρο στήν ἐφ. *Ἡμερήσια Νέα*, στίς 28/12 καί 4/16 Μαρτίου 1881 γιά τό ἂν οἱ «τρανοί» ἢ οἱ συντεχνίες συνεισφέρουν περισσότερο γιά τίς ἀνάγκες τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστράτευσης τοῦ 1881.

57. Ἐφ. *Ἡμερήσια Νέα*, 18/2 Μαρτίου 1881.

58. A.E. C.C.C. *Alexandrie*, vol. 45, Alexandrie 30.9.1880.

59. *Nouveau Plan d'Alexandrie et des Environs, élevé et dressé par l'ingénieur E. Diamanti*, 'Αλεξάνδρεια 1877. Στό χάρτη αὐτό ἔχουν σημειωθεῖ μέ τό χέρι τά οἰκοδομικά τετράγωνα πού καταστράφηκαν ἀπό τήν πυρκαγιά. P.R.O. F.O. 925/304 DC 2562.

μέ τις αλλαγές στην κατανομή του κινητού πλούτου παρά εξειδίκευση.

Η εικόνα που εξάγεται από τον οδηγό σχετικά με την ελληνική συμμετοχή στην οικονομική ζωή της Αλεξάνδρειας δεν είναι άπατηλη. Σημαντική ελληνική παρουσία στο διαμετακομιστικό εμπόριο, με την προϋπόθεση ότι ο ιδιοκτήτης της Σούνα είναι ενεργός έμπορος, και μικρή επιφάνεια στον τραπεζικό τομέα, ακόμα και αν προσθέσει κανένας την εμπορική και τραπεζική εταιρεία Συναδινός, Ράλλης και Σία, τη μεγαλύτερη ελληνική ιδιωτική τράπεζα το 1881 και τη νεοϊδρυθείσα Τράπεζα του Μινέτ ελ Μπασάλ, ελληνικών επίσης συμφερόντων, αλλά μικρότερης έμβελειας. Διαθέτουμε ακόμα μία ένδειξη: πρόεδρος του συνδέσμου εξαγωγέων είναι ο Άγγλος Carver και ο P. Blech ήγειται του τομέα του βάμβακος· ο Έλληνας Κ. Ζερβουδάκης είναι αντιπρόεδρος και επικεφαλής του τομέα δημητριακών⁶⁰. Αν η κατανομή αυτή των αρμοδιοτήτων σημαίνει κάτι, τότε βρισκόμαστε μπροστά σε μία υποχώρηση των Ελλήνων στο εμπόριο του βαμβακιού όπου άλλοτε κυριαρχούσαν, ενώ διατηρούν τις θέσεις τους στον παραδοσιακότερο τομέα των σιτηρών και στο εμπόριο με το Σουδάν και το έσωτερικό της Αφρικής.

Η ύστερηση των Ελλήνων στον τομέα των τραπεζών είναι ένα φαινόμενο που δεν μπορεί να ερμηνευθεί αποκλειστικά μέσα στο πλαίσιο της αγοράς της Αλεξάνδρειας, αφού ο ρυθμός ίδρυσης των πιστωτικών καταστημάτων παρακολουθεί στενά τις διακυμάνσεις της διεθνούς συγκυρίας και η διεθνοποίηση αυτών των επιχειρήσεων είναι μεγαλύτερη από εκείνη των εμπορικών. Η αγορά της Αλεξάνδρειας προσφέρεται όμως για τη μελέτη της λειτουργίας των τραπεζικών ιδρυμάτων στην Έγγυς Ανατολή και των επιπτώσεων της δράσης τους επί των τοπικών οικονομικών⁶¹. Η πρώτη διαπίστωση από μία τέτοια μελέτη είναι ότι οι συνηθισμένες τραπεζικές εργασίες βρίσκονται πολύ χαμηλά στον κατάλογο των προτεραιοτήτων των τραπεζών και των τραπεζιτών της Αλεξάνδρειας, των οποίων η κύρια απασχόληση και η κύρια πηγή κέρδους είναι οι τίτλοι του δημόσιου χρέους. Οι Έλληνες της Αλεξάνδρειας συμμετέχουν σε αυτή την έκμετάλλευση του δημόσιου ταμείου, που σε τελική ανάλυση είναι απομύζηση των φορολογούμενων φελάχων, των οποίων ταυτόχρονα οι Έλληνες μπακάληδες του έσωτερικού είναι οι οίκοι και εξυπηρετικοί τοκογλύφοι. Η τρέχουσα μορφή συμμετοχής των Αιγυπτιωτών στην κερδοσκοπία γύρω από το δημόσιο χρέος είναι η ατομική επένδυση στα κρατικά χρεόγραφα, ιδιαίτερα στα πιο επικερδή έντοκα γραμμάτια. Ορισμένοι συμμετέχουν και ως μειοψηφούντες μέτοχοι των ξένων τραπεζικών εταιρειών. Μόνο το 1872 έχουμε την πρώτη κατά πλειοψηφία ελληνόκτητη ανώνυμη εταιρεία, την Τράπεζα της Αλεξάνδρειας, η οποία όμως, όπως όλοι οι συνάδελφοί της, έχει την επίσημη έδρα της στο έξωτερικό, στην Αγγλία, και διέπεται από το αγγλικό δίκαιο. Η Τράπεζα της Αλεξάνδρειας δεν πρόλαβε να συμμετάσχει επί πολύ στη γενική ευωχία. Η τουρκική πτώχευση το φθινόπωρο του 1875 παρασέρνει στη δίνη της και τα αιγυπτιακά δημόσια οικονομικά, έξι μήνες αργότερα. Η κρίση διασπά το συνασπισμό των ετερογενών συμφερόντων, που ως τότε συνεργάζονταν λίγο πολύ αρμονικά στην έκμε-

60. A.E. C.C.C. Alexandrie, vol. 48, Alexandrie 23.8.1886: *Alexandria General Produce Association*.

61. Για το θέμα αυτό βλ. C. Hadziiosif, «Banques grecques et banques européennes au XIX siècle: le point de vue d'Alexandrie», στο G. B. Dertilis, *Banquiers, usuriers et paysans*, Παρίσι 1988, σ. 157-198, 269-277.

τάλλευση του δημόσιου χρέους. Μία από τις κύριες αντιθέσεις που προκύπτουν σε ανάλογες περιπτώσεις είναι η διάσταση συμφερόντων ανάμεσα στους κατόχους των όμολογιών των μακροπρόθεσμων δανείων και σε όσους επένδυσαν στα βραχυπρόθεσμα, αλλά ύψηλότοκα έντοκα γραμμάτια. Οι εντόπιοι κεφαλαιοῦχοι, ιθαγενείς ή άλλοδαποί, ανήκουν κατά κανόνα στη δεύτερη κατηγορία, ενώ τα όμολογιακά δάνεια βρίσκονται συνήθως στα χέρια των αποταμιευτών και των τραπεζών της Ευρώπης. Η έκβαση της σύγκρουσης και η τελική ρύθμιση του χρέους εξαρτάται από την οικονομική επιφάνεια των αντιπάλων παρατάξεων και από την ισχύ των πολιτικών τους έρεισμάτων. Αυτό ισχύει τόσο για την Αίγυπτο και την Τουρκία όσο και για την Ελλάδα, που πτωχεύει δύο δεκαετίες αργότερα.

Οι Έλληνες της Αλεξάνδρειας βρίσκονται στο στρατόπεδο των κατόχων του κυμαινόμενου χρέους. Πάνω από τους μισούς από τους 102 που υπογράφουν, ύστερα από δημόσια συγκέντρωση των κεφαλαιούχων της Αλεξάνδρειας, τη διαμαρτυρία για την αναστολή της εξυπηρέτησης του κυμαινόμενου χρέους την άνοιξη του 1876 είναι Έλληνες, και ο κατάλογος των ονομάτων τους περιλαμβάνει σχεδόν όλη την οικονομική ήγεσία της παροικίας. Πρόκειται για την πιο αδύνατη παράταξη στη σύγκρουση που ανοίγει. Τα ίδια τους κεφάλαια δεν τους επιτρέπουν να δώσουν μία μόνιμη λύση στο οικονομικό αδιέξοδο του δημόσιου ταμείου. Στο διάστημα από τον Οκτώβριο του 1875 ως τον Μάιο του επόμενου έτους ανέλυσαν και τις τελευταίες τους εφεδρείες, σε μία απεγνωσμένη χρηματιστηριακή μάχη με στόχο τη συγκράτηση της τιμής των αιγυπτιακών όμολόγων και την κάλυψη των πιο επειγουσών αναγκών του δημοσίου⁶². Τη στιγμή δέ που εξαντλούν τα κεφάλαιά τους ανακαλύπτουν ότι οι σχέσεις πολλών από αυτούς με τους φορείς της τοπικής εξουσίας είναι κενές κοσμικότητες, χωρίς κανένα πλέον ουσιαστικό οικονομικό και πολιτικό περιεχόμενο. Ταυτόχρονα η σύγκρουση ξεπερνά τις δυνατότητες πολιτικής παρέμβασης του ελληνικού βασιλείου, ακόμα και αν υποτεθεί ότι στην Αθήνα υπήρχε η βούληση για κάτι τέτοιο.

Οι λύσεις που θα δοθούν στο αδιέξοδο διαμορφώνονται υπό την πίεση της αγγλικής πολιτικής και της αγγλικής χρηματαγοράς. Η Αίγυπτος βρίσκεται σε εξαιρετικά στρατηγική θέση, ώστε η Αγγλία να επιτρέψει την παράταση στη χώρα αυτή ενός δημοσιονομικού χάους που, σε συνδυασμό με τον ανατέλλοντα αιγυπτιακό εθνικισμό, θα μπορούσε να οδηγήσει σε ανεπιθύμητες πολιτικές καταστάσεις. Ανεξάρτητα από το ένδεχόμενο της στρατιωτικής κατάληψης, του οποίου τα υπέρ και τα κατά σταθμίζουν ακόμα οι πολιτικοί ιθύνοντες του Λονδίνου, η διάσωση των συμφερόντων των αγγλων όμολογιούχων και η σταθεροποίηση της έσωτερικής αιγυπτιακής πολιτικής κατάστασης επιβάλλουν μία μετατροπή του δημόσιου χρέους, κύριο στοιχείο της οποίας είναι η δραστική μείωση των απαιτήσεων των κατόχων του κυμαινόμενου χρέους. Αυτό είναι το ένα σκέλος της οικονομικής έκλογίκευσης που αναλαμβάνει να προωθήσει η αγγλική πολιτική στην Αίγυπτο. Το άλλο σκέλος περιλαμβάνει φορολογικές μεταρρυθμίσεις με επιβαρύνσεις των ξένων παροίκων και διευκολύνσεις προς τους φελάχους, ώστε το δημόσιο και οι δανειστές του να καρπούνται μέσω της φορολογίας και της εξυπηρέτησης του δημόσιου χρέους μεγαλύτερο μέρος του αγροτικού πλεονάσματος σε βάρος των τοκογλύφων.

Προκειμένου να αντισταθούν σε αυτές τις πιέσεις οι αιγυπτιώτες Έλληνες

62. *Ο.π.*, σ. 178-183.

έπρεπε να συνάψουν συμμαχίες, οι οποίες θα τους πρόσφεραν οικονομική έπικουρία και ιδίως τα πολιτικά στηρίγματα που στερούνταν. Οι συμμαχίες αυτές δεν αναζητούνται στην πλευρά του εθνικιστικού κινήματος, επικεφαλής του οποίου εμφανίζεται ο Άραμπ πασάς. Δεν είναι μόνο ο φόβος ότι το κίνημα θα μπορούσε να επιφέρει μία ριζική άνατροπή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, που παραλύει κάθε κίνηση προς την κατεύθυνση αυτή. Είναι οι ιδεολογικές προκαταλήψεις που εμποδίζουν την κατανόηση της φύσης του κινήματος και δεν επιτρέπουν καν στους Αιγυπτίους να αντιμετωπίσουν το ένδεχο έπιτυχίας των εθνικιστών. Γράφοντας, πενήντα χρόνια αργότερα, τις *Πρώτες ένθυμσεις* της η Π. Δέλτα δεν φαίνεται να έχει απομακρυνθεί πολύ από τις τότε εκτιμήσεις των αιγυπτιωτών μεγαλοαστών για το κίνημα του Άραμπ και των όπαδών του: «άλλαξαν τα πράγματα έκτοτε. Ξύπνησαν και αυτοί»⁶³. Η τοποθέτηση της άφύπνισης του αιγυπτιακού λαού στις μέρες που γράφει —γύρω στα 1930— ισοδυναμεί με τη διαγραφή των πολιτικών κινήτρων των επαναστατών του 1882. Η στάση αυτή, που τη συμμερίζεται και η μάζα των άλλων ξένων παροικιών, δεν είναι άσυμβίβαστη με φιλελεύθερες δημοκρατικές, ακόμα και ριζοσπαστικές, ιδέες για την κοινωνία των χωρών της καταγωγής τους. Αντίθετα παρατηρήθηκε πολλές φορές —στά 1830, 1843, 1848— ότι η μεταβολή επί το δημοκρατικότερον των καθεστώτων στις μητροπόλεις —Γαλλία, Ελλάδα— προκαλεί σκληρήνωση στις σχέσεις των παροίκων με τους ντόπιους⁶⁴. Και όμως πρόκειται για τις ίδιες παροικίες που έστειλαν έθελοντές να πολεμήσουν για την άπελευθέρωση των μαύρων στον άμερικανικό έμφύλιο πόλεμο και για τη Γαλλική Δημοκρατία τό 1870⁶⁵. Μόνο τις τελευταίες εβδομάδες βρισκόμαστε μπροστά στην κατάρρευση των παλαιών βεβαιοτήτων σε όρισμένους Αιγυπτίους, με έναν νέο προβληματισμό που δεν θα μπορούσε να άναπτυχθεί εξαιτίας της ταχύτητας με την οποία ήλθε η καταστροφή. Στην Αθήνα, στους κύκλους που αντιπολιτεύονται τον Τρικούπη φαίνεται να υπάρχουν όρθότερες διαγνώσεις του χαρακτήρα του κινήματος του Άραμπ⁶⁶.

Τις έλπίδες τους οι Έλληνες της Αλεξάνδρειας τις έναποθέτουν στον «τρίτο δρόμο» που προσπαθούν να χαράξουν, ανάμεσα στην ξένη επέμβαση και τη στρατιωτική κυβέρνηση, μία ομάδα μεταρρυθμιστών πασάδων επικεφαλής της οποίας είναι ο Σερίφ πασάς. Η ομάδα αυτή προτείνει έναν περιορισμένο θεσμικό έκσυγχρονισμό του καθεστώτος με την έλπίδα ότι θα ίκανοποιήσει ταυτόχρονα τα αίτήματα των εθνικιστών και τις άπαιτήσεις των ξένων πιστωτών, χωρίς να θίξει τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής και έξουσίας. Στο επίπεδο της έξωτερικής πολιτικής οι αιγυπτίους Έλληνες προσβλέπουν προς τη Γαλλία για την εύνοική λύση του αιγυ-

63. Π. Δέλτα, *Πρώτες ένθυμσεις*, Αθήνα 1981, σ. 78 και 50-57. Ο ίδιος προσανατολισμός, πίσω από τη μεγαλύτερη άποστασιοποίηση, στα νεανικά σημειώματα του Κ. Καβάφη, *Λεύκωμα Καβάφη. 1863-1910*, Αθήνα 1983, σ. 47.

64. C. Hadziiosif, *La colonie grecque...*, σ. 370-371 για τους Έλληνες, τό ίδιο ισχύει για τους Γάλλους.

65. *Le Consulat et la Société Républicaine pendant la guerre*, Μάλτα 1871, μπροσούρα στο Α.Ε. C.C.C. Alexandrie, vol. 41. Την πληροφορία για τον άμερικανικό έμφύλιο πόλεμο την όφειλω στον συνάδελφο Άλέξανδρο Κιτροέφ.

66. *Έφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Θ', Σύνοδος Α', 1882, σ. 1052, 1055.

πιακού προβλήματος. Υπάρχει έδω μία αντίστοιχία με την πολιτική της Αθήνας, που εκείνη την περίοδο στηρίζει στο Παρίσι τις έλπίδες της για την ύλοποίηση των έδαφικών παραχωρήσεων της συνθήκης του Βερολίνου. Αύτη τη διπλή προσδοκία εκφράζει η μαζική λαμπαδηφορία της ελληνικής παροικίας κάτω από τα φωτισμένα παράθυρα του γαλλικού προξενείου τη νύκτα της 14ης Ιουλίου 1880, όταν γιορτάζεται, για πρώτη φορά μετά την καθιέρωσή της ως εθνικής έορτής, η επέτειος της πτώσης της Βασιλλίης. Στο οικονομικό επίπεδο επιδιώκεται η συμμαχία με τό γαλλικό τραπεζικό κεφάλαιο και με τη μερίδα των έβραίων τραπεζιτών της Αιγύπτου που συνεργάζονται με αυτό⁶⁷.

Αύτη η πολιτική συμμαχιών οδηγεί τον Ιούνιο του 1881 στην ίδρυση της Γενικής Τράπεζας της Αιγύπτου. Τις ίδιες μέρες που εκδίδεται τό πόρισμα της διεθνούς έπιτροπής έρευνας για την ύπόθεση Φουρναράκη, η εταιρεία «Συναδινός Ράλλης και Σία» συνεταιρίζεται με τον όμιλο Σουάρες - Καττάουι, των μεγάλων έβραίων τραπεζιτών του Καΐρου. Οι Σουάρες αντιπροσωπεύουν τη νέα κατηγορία των έξευρωπαϊσμένων Έβραίων, ενώ οι Καττάουι είναι η μεγαλύτερη οικογένεια της παλαιάς ντόπιας έβραϊκής άριστοκρατίας. Η πλειοψηφία των μετοχών είναι σε ελληνικά χέρια, με τό ένα τρίτο περίπου στους «Συναδινός Ράλλης και Σία». Πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου όρίζεται ο Θεόδωρος Ράλλης, πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας και έντεταλμένοι σύμβουλοι στην Αλεξάνδρεια, τό Κάιρο και τό Παρίσι οι άδελφοί Συναδινοί και ο Θεόδωρος Ροδοκανάκης. Στο διοικητικό συμβούλιο συμμετέχουν και άλλα μεγάλα όνόματα της παροικίας: ο Κ. Ζερβουδάκης, ο Ι. Αντωνιάδης, οι Σινάνοι κτλ. Οι έβραίοι συνέταιροι μειοψηφούν στο κεφάλαιο και τό διοικητικό συμβούλιο, αλλά ύποστηρίζονται από τον όμιλο των γαλλικών τραπεζών —Société Générale, Crédit Lyonnais, Paribas, Comptoir d'Escompte— τις όποιες και εκπροσωπούν⁶⁸.

Με την ίδρυση της Γενικής Τράπεζας οι Έλληνες δεν επιλέγουν μόνο τους συμμάχους τους, αλλά προδιαγράφουν και τους επιχειρηματικούς τους στόχους. Γιατί ο ίδιος γαλλοεβραϊκός όμιλος έχει ιδρύσει πριν από χρόνια μία άλλη Τράπεζα, την Crédit Foncier Egyptien που έχει ως άποκλειστικό άντικείμενο την παροχή χαμηλότοκων ένυπόθηκων δανείων στους καλλιεργητές. Σε αύτη την έπιχείρηση η συμμετοχή των όμογενών επιχειρηματιών περιορίζεται στο επίπεδο της τυπικής άβροφροσύνης. Η διστακτικότητα αύτη άντικατοπτρίζει την άπροθυμία των Έλλήνων να συμβάλλουν στην ανάπτυξη ενός όργανισμού που προοριζόταν να άχρηστεύσει την πιστωτική άλυσίδα που ξεκινούσε από τον έμπορο-τραπεζίτη της Αλεξάνδρειας και κατέληγε στον έλληνα μπακάλη-τοκογλύφο των αιγυπτιακών χωριών και η όποια άποτελούσε τη σπονδυλική στήλη της οικονομίας του αιγυπτιακού έλληνισμού. Η άρθρογραφία του ελληνικού τύπου της Αλεξάνδρειας, άναπτύσσοντας τους λόγους για τους όποιους μία γεωργική τράπεζα θα έπρεπε να θεωρείται καταδικασμένη σε άποτυχία και εκθέτοντας τις ύπηρεσίες που προσφέρουν οι μικροδανειστές στους φελάχους, προσπαθεί να νομιμοποιήσει την τακτική των έλλήνων κεφαλαιούχων⁶⁹.

67. Περισσότερα στο C. Hadziiosif, «Banques...», *ό.π.*, σ. 181-183.

68. *Ό.π.*, σ. 183-186.

69. Έφ. *Όμόνοια*, 18/30 Αύγούστου 1881.

Ἡ ἴδρυση τῆς Γενικῆς συμπίπτει μὲ μιά πρόσκαιρη βελτίωση τοῦ πολιτικοῦ καὶ οικονομικοῦ κλίματος στὴν Αἴγυπτο. Στόχος τῶν ἐμπνευστῶν τῆς ἐπιχείρησης εἶναι νὰ ἀναλάβουν τὸ ἀποκλειστικό προνόμιο τῆς ἐξυπηρέτησης τῶν δημόσιων πληρωμῶν καὶ εἰσπράξεων. Πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο ἐπαθλο πού διεκδικοῦν ἡ ὑπὸ ἀγγλικὴ ἡγεσία Ὀθωμανικὴ Τράπεζα, ἡ ἀγγλογαλλικὴ Ἀγγλοαιγυπτιακὴ Τράπεζα, ἕνας ἀκόμα ἀγγλικὸς ὄμιλος καὶ ἕνας μᾶλλον νεφελώδης ἰταλικὸς συνδυασμός. Οἱ ὑπολογισμοὶ τῶν διοικητῶν τῆς Γενικῆς Τράπεζας βασίζονται στὴν ὑποστήριξη τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς καὶ στὴν συμμαχία μὲ τὴ μεταρρυθμιστικὴ μερίδα τῶν παλαιοῦ αἰγυπτιακοῦ κατεστημένου, πού πρὸς στιγμὴν φαίνεται νὰ ἐπιπλέει στὴν πολιτικὴ ἐπιφάνεια.

Ὁ Ἀραμπὴ καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ του, ἡ ἀγγλικὴ ἐπέμβαση τὸ καλοκαίρι τοῦ 1882 ἀκυρώνουν αὐτὰ τὰ σχέδια. Μετὰ τὴν πυρκαγιά στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἡ Γενικὴ Τράπεζα συστήνει μιά οἰκοδομικὴ ἐταιρεία πού πλειοδοτεῖ στὴ δημοπρασία τῶν κατεστραμμένων ἀκινήτων τοῦ δημοσίου στό κέντρο τῆς πόλης. Ἀγγλικὴ παρέμβαση ὀδηγεῖ λίγες μέρες ἀργότερα στὴν ἀκύρωση τοῦ ἀποτελέσματος τῆς δημοπρασίας. Ἔτσι, ἐνῶ τὸ ζήτημα τῶν ἀποζημιώσεων καὶ τῆς ἀνοικοδόμησης τῆς Ἀλεξάνδρειας χρονίζει, μέσα στὴ γενικὴ οικονομικὴ καχεξία τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς, ἡ Γενικὴ Τράπεζα ἀναγκάζεται νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ προορισμένα γιὰ πῖο φιλόδοξους σκοποὺς κεφάλαιά της στὴν τρέχουσα ἐμπορικὴ καὶ χρηματιστηριακὴ κερδοσκοπία. Ἡ κρίση τοῦ 1884-1885 φέρνει τὴν πτώση τῆς ἐταιρείας «Συναδινὸς Ράλλης καὶ Σία», ἡ ὁποία ἀπειλεῖ πρὸς στιγμὴν νὰ συμπαρασύρει καὶ τὴ Γενικὴ Τράπεζα. Ἡ τράπεζα τελικὰ ἐπιβιώνει, γιατί οἱ γάλλοι καὶ οἱ ἑβραῖοι μέτοχοι φοβοῦνται μήπως ἡ διάλυσή της κλονίσῃ τὴν Crédit Foncier Egyptien, πού προσφέρει εὐοίωνες προοπτικὲς, καὶ συνεισφέρουν τὰ ἀναγκαῖα κεφάλαια γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωσή της.

Μετὰ τὴν ἀναδιάρθρωση, οἱ Ἕλληνες μειοψηφοῦν στό μετοχικὸ κεφάλαιο καὶ τὸ διοικητικὸ συμβούλιο, ἐνῶ ἀντίστροφα αὐξάνεται ἡ ἐπιρροή τοῦ ἑβραϊκοῦ ὀμίλου. Στὴ διαδικασία τῆς ἐκκαθάρισης τῆς ἐταιρείας «Συναδινὸς Ράλλης καὶ Σία» ἐρχονται στὴν ἐπιφάνεια ἀντιθέσεις κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες διακρίνεται ὁ ἐθνικισμὸς καὶ οἱ θρησκευτικὲς προκαταλήψεις τῶν ἐλλήνων καὶ τῶν ἑβραίων τραπεζιτῶν. Στὴν ἀλληλογραφία πού ἀνταλλάσσεται τὸ καλοκαίρι τοῦ 1885 ἀνάμεσα στὴν Ἀλεξάνδρεια, τὸ Παρίσι καὶ τίς διάφορες εὐρωπαϊκὲς λουτροπόλεις, ὅπου οἱ ξένοι καὶ αἰγυπτῶτες τραπεζίτες περνοῦν τίς διακοπές τους, ὑπάρχουν ἐκφράσεις πού ἀφήνουν νὰ διαφανεῖ ὅτι δέν ὑπάρχει μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα στὴ νοοτροπία τῶν τραπεζιτῶν καὶ τῶν μικροαστῶν συμπατριωτῶν τους. «Μὴν ξεχνᾶτε ὅτι εἶναι Ἕλληνας καὶ ζεῖ μέσα σὲ ἑλληνικὸ περιβάλλον» γράφει ὁ πρεσβύτερος τῶν Σουάρες γιὰ τὸ συνάδελφό του Ροδοκανάκη⁷⁰. Οἱ ἐκφράσεις τῶν Ἑλλήνων πού βρίσκονται σὲ μειονεκτικὴ θέση εἶναι πῖο προσεγμένες, ἀλλὰ δέν μπορεῖ κανένας νὰ μὴν θυμηθεῖ τί φέρεται ὅτι ἐκμυστηρεύθηκε ἕνας Ἕλληνας τραπεζίτης στό γάλλο πρόξενο στὴν αἰχμὴ τῆς ὑπόθεσης Φουρνάρη: «Πῶς θέλετε νὰ μὴν πιστεύω σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία ἐναντίον τῶν Ἰσραηλιτῶν; Ὅταν ἤμουν παιδί, μοῦ ἔλεγαν ἐπανειλημμένα νὰ φυλάγομαι ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους, ὥστε αὐτὸ νὰ ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο μέρος τῶν ἀναμνήσεών

70. Ἀρχεῖα Banque de Paris et des Pays Bas, Egypte, 6, «Banque Générale», «1884, Projets de reconstitution», Suares à Sautter, Κάιρο 18.1.1885.

μου καὶ τῶν παιδικῶν μου ἐμπειριῶν μέσα στὴν οἰκογένειά μου»⁷¹.

Οἱ ἀντιθέσεις αὐτές ἀνάμεσα στὶς διαφορὲς ἐθνότητες τῆς μεσογειακῆς μητρόπολης δείχνουν ὅτι παρά τὸ συγχρωτισμό, τίς ἀνάλογες συνθήκες ἐργασίας καὶ τὸν παρεμφερῆ τρόπο ζωῆς ἡ διαδικασία τῆς πολιτισμικῆς ἀφομοίωσης συναντᾷ ἀνυπέρβλητα ἐμπόδια. Πλήρῃ ἀπορρόφηση τῶν κατώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων ἀπὸ τὸν ἰθαγενῆ περίγυρο, μεμονωμένων ἀτόμων καὶ οἰκογενειῶν στὰ ἀνώτερα στρώματα ἀπὸ μιά ξένη ἀστική τάξη ἔχουμε, ἀλλὰ λείπει ὁ κοσμοπολίτικος «ἐλληνιστικός» τύπος κοινωνίας.

Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, οἱ οικονομικὲς ἀνακατατάξεις πού συμβαίνουν στὴν Ἀλεξάνδρεια στὴ διάρκεια τῶν δεκαετιῶν 1870 καὶ 1880 δέν ἀποτελοῦν ἕνα μεμονωμένο φαινόμενο, ἀλλὰ εἶναι μέρος μιᾶς γενικότερης μεταβολῆς σὲ παγκόσμια κλίμακα, πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ συγκεντροποίηση τοῦ κεφαλαίου, τὴν ἐπιβολὴ τῶν μεγάλων ἀνώνυμων βιομηχανικῶν καὶ τραπεζικῶν ἐταιρειῶν καὶ τὴ σύνθλιψη τῶν μεσαίων τραπεζικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων. Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς διαδικασίας οἱ Ἕλληνες ἐμποροὶ φαίνεται νὰ ἤλθαν πολλές φορές, σὲ διάφορες περιοχές, ἀντιμέτωποι μὲ τοὺς ἑβραίους ἀνταγωνιστές τους: στό Λονδίνο στὴν πρώτη περίοδο τῆς μανίας τῶν ἐταιρειῶν, στὴ Ρουμανία καὶ στὴ νότια Ρωσία⁷². Οἱ περιπτώσεις οικονομικῶν ἀντιπαραθέσεων Ἑλλήνων καὶ Ἑβραίων δέν θὰ λείψουν οὔτε τίς ἐπόμενες δεκαετίες ὡς τὴν ἔκρηξη τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Παράλληλα ὅμως ἔχουμε περιπτώσεις ἐλληνοεβραϊκῶν ἐπιχειρηματικῶν συμμαχιῶν μεγάλης διάρκειας καὶ σταθερότητας, ἰδιαίτερα στὶς τράπεζες τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀλλὰ καὶ στὴν ἴδια τὴν Ἀλεξάνδρεια⁷³. Ἡ συνολικὴ ὑποβάθμιση τῆς θέσης τῶν ἐλλήνων ἐπιχειρηματιῶν στό πλαίσιο αὐτῶν τῶν σχέσεων, δέν σημαίνει ὅτι ἡ ἀνοδος τῶν ἑβραίων ἀνταγωνιστῶν τους εἶναι συνολικὸ φαινόμενο. Στὴν πραγματικότητα ἔχουμε τὴν ἀνοδο τῶν ἑβραίων ἐπιχειρηματιῶν πού προέρχονται ἀπὸ κοινότητες τῆς βιομηχανικῆς Εὐρώπης καὶ παρακολουθοῦν τὴν ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν ἐθνικῶν οικονομῶν, ἐνῶ ἡ παρακμὴ τῶν ἑβραίων ἐπιχειρηματιῶν τῆς Μεσογείου ἔχει ἀρχίσει πρὶν ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἐλλήνων συναδέλφων τους καὶ εἶναι πῖο βαθιά. Διασώζονται μόνον ὅσοι πρόλαβαν νὰ συνδεθοῦν μὲ τὰ νέα οικονομικὰ κέντρα.

Σὲ καμία ἀπὸ αὐτές τίς περιστάσεις, ὅπου τὰ οικονομικὰ συμφέροντα τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἑβραίων ἦρθαν σὲ σύγκρουση, δέν εἶχαμε γεγονότα τῆς μορφῆς καὶ τῆς ἔκτασης τῆς Ἀλεξάνδρειας. Ἀκόμα καὶ ὅταν ὁ τοπικὸς πληθυσμὸς, μὲ τὴν κάλυψη τῶν ἀρχῶν, προβαίνει σὲ πογκρόμ, ὅπως στὴ Ρουμανία καὶ τὴ Ρωσία, ἡ ἐλληνικὴ κοινότητα παραμένει ἀμέτοχη. Οἱ λόγοι γιὰ τὴν ἐξαίρεση τῆς Ἀλεξάνδρειας εἶναι τὸ μεγάλο μέγεθος τῆς ἐλληνικῆς παροικίας, ἡ οικονομικὴ ἀνασφάλεια τῆς πλειονότητος τῶν μελῶν της καὶ ἡ ἔλλειψη μιᾶς ἰσχυρῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Καλυμμένος ἀπὸ τὸ πλῆθος, σίγουρος γιὰ τὴν ἀπραξία τῶν ἀρχῶν, ὁ ἀποστερημένος

71. A.E. C.C.C. Alexandrie, vol. 46, Alexandrie 4.4.1881. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ μικρὴ Πηνελόπη Μπενάκη καὶ τὰ ἀδελφία της πιστεύουν ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ἔχουν τὸ διάβολο μέσα τους καὶ σκᾶνε ὅταν δοῦνε τὸ σῆμα τοῦ σταυροῦ. Βλ. Π. Δέλτα, ὁ.π., σ. 79-80.

72. S. Xenos, *Depredations*, Λονδίνο 1869, κεφάλαιο 44 «Battle between the Jews and the Greeks», σ. 267-272. P. Herlihy, *Odessa: A History, 1794-1914*, Cambridge Mass., 1986.

73. Γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη ἡ συνεργασία Ἑλλήνων καὶ Ἑβραίων στὴν Crédit Général Ottoman ἐπὶ τριάντα χρόνια ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ ἀλλὰ ὄχι μοναδικὸ παράδειγμα. Γιὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια οἱ ἑβραϊκὲς συμμαχίες τῶν Σαλβάγων.

Ἕλληνας τῆς Ἀλεξάνδρειας μπορεῖ νά ξεσπάσει πάνω σέ κάποιον ἐξίσου ἀδύναμο μέ αὐτόν καί νά ἀνακουφιστεῖ προσωρινά ἀπό τίς κοινωνικές καί ψυχολογικές πιέσεις πού τόν συνθλίβουν. Ἐξάλλου ἡ Ἀλεξάνδρεια καί ἡ Αἴγυπτος ἀποτελοῦν ἐξαίρεση καί γιά ἕναν ἀκόμα λόγο. Πρόκειται γιά τή μόνη χώρα τῆς Μεσογείου στήν ὁποία ἡ δημοσιονομική κρίση καί οἱ οικονομικές ἀνακατατάξεις ὁδήγησαν στήν κατοχή τῆς ἀπό μιά ξένη δύναμη.

Οἱ μεταγενέστεροι Ἀλεξανδρινοί ἀπέβαλαν ὁλότελα ἀπό τή μνήμη τους τά ἐπεισόδια αὐτά, μιά ἀπώθηση πού διευκολύνθηκε ἀπό τίς ριζικές ἀλλαγές στίς συνθήκες διαβίωσης τῶν παροίκων. Οἱ προλετάριοι καί οἱ περιθωριακοί τοῦ 1881 ἀφομοιώθηκαν ἀπό τό μικροαστισμό, τοῦ ὁποίου ἡ θέση σταθεροποιήθηκε μέ τίς κοινωνικές ἀναμορφώσεις πού προκάλεσε ἡ ἀγγλική κατοχή. Τό εἰδικό οικονομικό βάρος τῶν μεγάλων ἐπιχειρηματιῶν τῆς παροικίας μειώθηκε μέ τήν κατοχή ἀκόμα περισσότερο, ἀλλά ἡ παροικία στό σύνολό τῆς ζεῖ καλύτερα ἀπό ὅ,τι ζοῦσε πρῖν. Ἡ διευρυμένη ἀγορά ἐπιτρέπει τήν ἐπιβίωση ὅλων τῶν «μικρῶν λευκῶν» ἀμβλύνοντας τίς μεταξύ τους ἀντιθέσεις, πού ἡ ἐκδήλωσή τους δυσκολεύεται ἀπό τή λειτουργία μιᾶς ἀποτελεσματικότερης κρατικῆς μηχανῆς. Οἱ ἐκρήξεις τοῦ ἑλληνικοῦ ἀντιεβραϊσμοῦ στά 1880-1881 δέν θά ἔχουν συνέχεια καί δέν θά ὀλοκληρωθοῦν ποτέ μέ τήν ἐμφάνιση ἑνός σύγχρονου ἀντισημιτικοῦ κινήματος. Οἱ λαϊκῆς προέλευσης μικρές δίνες καί ἀναταράξεις τῆς Ἀλεξάνδρειας θά χωνευθοῦν ἀπό τό ρεῦμα τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς καί ἰδεολογικῆς ἐξέλιξης, τό ἴδιο ὅπως ὁ ἀριστοκρατικός ἀντικοινοβουλευτισμός ἑνός Σπ. Βαλαωρίτη καί ὁ εὐρωπαϊκός ἀντισημιτισμός τοῦ Ι. Πολυλά. Μποροῦν μέ αὐτό τόν τρόπο τά χρονικά πού ἀρχίζουν νά δημοσιεύονται στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα γιά τήν ἱστορία τῆς παροικίας νά κατασκευάσουν ἕνα οὐτοπικό παρελθόν, ἑλληνοκεντρικό, πού κυριαρχεῖται ἀπό τό μῦθο τῆς ἰδιαίτερης συμβολῆς τῶν Ἑλλήνων στόν «ἐκπολιτισμό» τῆς σύγχρονης Αἴγυπτου καί ὅπου ἐκδηλώσεις μισαλλοδοξίας ὅπως ἡ ὑπόθεση Φουρναράκη δέν ἔχουν τή θέση τους. Οἱ ἐργασίες αὐτές, πού ἀνάλογές τους συντίθενται ἀπό μέλη τῶν ἄλλων ξένων παροικιῶν δέν ἐπιδιώκουν νά θεμελιώσουν τίς διεκδικήσεις ξένων δυνάμεων σέ βάρος τῆς αἰγυπτιακῆς κυριαρχίας ὅπως γινόταν τόν 19ο αἰῶνα, ἀλλά ἐλπίζουν ὅτι νομιμοποιοῦν τήν παραμονή τῶν παροίκων στήν Αἴγυπτο, μέσω τοῦ τονισμοῦ τῆς προσφοράς τους στήν πολιτισμική καί οικονομική ἀνάπτυξη τῆς χώρας⁷⁴. Δημιουργεῖται ἔτσι ἡ εἰκόνα τῆς «ἑλληνιστικῆς» Ἀλεξάνδρειας τῆς σύγχρονης ἐποχῆς, στήν ὁποία οἱ Ἕλληνες κατέχουν μιά προεξέχουσα θέση ἀνάμεσα στίς ἄλλες παροικίες στό κινήγι τοῦ ὁράματος τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας. Πρόκειται γιά μιά αὐτορυθμιζόμενη κοινωνία, χωρίς πολιτικό κυρίαρχο, μιά κοινωνία πού καταναλώνει καί διαμεσολαβεῖ, ἀλλά δέν παράγει. Ἡ ἀγροτική ἐνδοχώρα, ὁ αἰγυπτιακός πληθυσμός τῆς πόλης ἐκτοπιζοῦνται ἀπό αὐτή τήν εἰκόνα καί μαζί τους ἐξαφανίζονται οἱ βασικές κοινωνικές καί πολιτικές ἀντιθέσεις.

74. Τήν πιό ἀξιόλογη συμβολή σέ αὐτή τήν προσπάθεια συνεισφέρει ὁ Ἀθ. Πολίτης, *Ἡ Ἕλληνας καί ἡ Νεωτέρα Αἴγυπτος*, 2 τόμοι, Ἀλεξάνδρεια-Ἀθήνα 1928, 1930. Γαλλική ἐκδοχή: Παρίσι 1930. Γιά τοὺς Ἰταλοὺς L. A. Balboni, *Gli Italiani nella Civiltà Egiziana del Secolo XIX*, Ἀλεξάνδρεια 1900· R. Almagia, *L'opera degli Italiani per la conoscenza de l'Egitto e per il suo risorgimento civile e economico*, Ρώμη 1926. Γιά τοὺς Ἑβραίους B. Taragan, *δ.π.* Γιά τοὺς Γάλλους τά ἔργα τοῦ F. Charles-Roux κ.ο.κ.

Πρόκειται ἀκριβῶς γιά τήν Ἀλεξάνδρεια τῆς ποίησης τοῦ Καβάφη, γιά μιά οὐτοπία τοῦ τέλους τοῦ 19οῦ καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα καί ὄχι τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ἡ φανταστική αὐτή κατασκευή δέν εἶναι ἀποκλειστικό δημιούργημα τῆς ἑλληνικῆς παροικίας ἢ ἔστω τοῦ Καβάφη. Ὁ Σ. Τσίρκας, ἀναφερόμενος στό ἀπόσπασμα τό σχετικό μέ τόν Καβάφη στό βιβλίο τοῦ Ἀθ. Πολίτη, ὑποστηρίζει ὅτι τό ἀπόσπασμα τό σχετικό μέ τίς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στήν Ἀλεξάνδρεια τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα καί τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου εἶναι γραμμένο ἀπό τόν ἴδιο τόν ποιητή⁷⁵. Χωρίς αὐτό νά ἀποκλείεται, θά πρέπει ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Πολίτης θά μπορούσε νά εἶχε ἐμπνευσθεῖ ἀπό οἰονδήποτε ὁδηγό ἢ ταξιδιωτική περιγραφή τῆς Αἴγυπτου. Ὁ Georg Ebers, πού ἐκλαίκευσε τόν πολιτισμό τῆς Ἀρχαίας Αἴγυπτου μέ τά μυθιστορήματα καί τοὺς ἀρχαιολογικούς του ὁδηγούς, χρησιμοποιεῖ ἤδη ἀπό τό 1880 παρόμοιες μεταφορές⁷⁶. Γιά κοσμοπολίτικη πόλη μιλοῦν χρησιμοποιώντας ἀντίστοιχες ἐκφράσεις ἀμερικανικός ταξιδιωτικός ὁδηγός τοῦ 1884, ὁ ὁδηγός τοῦ Baedeker τοῦ 1877 καί ὁ κόμης de Lévis-Mirépoix στίς *Ἀναμνήσεις [του] ἀπό τήν Ἀνατολή*, πού ἐκδίδονται τό 1882⁷⁷. Πουθενά δέν ὑπάρχει μιά προειδοποίηση πρὸς τόν μελλοντικό ταξιδιώτη γιά ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στοὺς ξένους πρωταγωνιστές καί τοὺς αἰγύπτιους κομπάρσους. Ὁ κοινός τόπος τῆς «νεοελληνιστικῆς» Ἀλεξάνδρειας ἐπιλέγεται ἀκριβῶς γιά νά συγκαλύψει τίς ἀντιθέσεις τοῦ παρόντος. Ἐξάλλου ἡ «Ἑλλάδα» τῆς «νεοελληνιστικῆς» πόλης δέν εἶναι τό ἑλληνικό βασίλειο, ἀλλά ἡ Ἀγγλία καί ἡ Γαλλία. Τό δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο ζωῆς μιμοῦνται οἱ πάροικοι, στά ἀγγλικά ἢ στά γαλλικά ἀλληλογραφοῦν μεταξύ τους καί καταγράφουν τά σημαντικά γεγονότα τῆς ζωῆς τους⁷⁸. Ἡ εἰκόνα λοιπόν τῆς Ἀλεξάνδρειας, πού κατασκευάζεται ἀπό τοὺς Εὐρωπαίους στήν κρίσιμη περίοδο τῆς οικονομικῆς καί πολιτικῆς ὑποδούλωσης τῆς Αἴγυπτου καί πού τήν ξαναβρίσκουμε στήν ποίηση τοῦ Καβάφη, εἶναι διπλά ἀνακριβῆς. Πρῶτον, γιατί ἀποσιωπᾷ τίς ἀντιθέσεις τοῦ παρόντος καί δεύτερον, γιατί οὔτε στήν ἑλληνιστική καί τῆ ρωμαϊκή περίοδο ὑπῆρξε μιά Ἀλεξάνδρεια τόπος ἀρμονικῆς συμβίωσης τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων. Οἱ συγκρούσεις ἀνάμεσα στοὺς πολίτες ἑλληνικῆς καταγωγῆς καί τοὺς στερημένους πολιτικῶν δικαιωμάτων ἐβραίους μέτοικους εἶναι συχνές καί αἱματηρές καί ἡ πνευματική ἐπαφή ἀνάμεσα στίς δύο ἐθνικές καί πολιτισμικές ομάδες δέν περιορίζεται μόνο στήν μετάφραση τῶν Ὁ, ἀλλά περιλαμβάνει καί τή συγγραφή τῶν πρώτων ἀντισημιτικῶν

75. Σ. Τσίρκας, *Ὁ Καβάφης καί ἡ ἐποχή του*, Ἀθήνα, σ. 23 καί 449 καθὼς καί Ἀθ. Πολίτης, *δ.π.*, τ. 2, σ. 452.

76. «Στίς μέρες μας, ὅπως πρῖν ἀπό δύο χιλιάδες χρόνια, ἡ μετανάστευση τυχονομικῶν Εὐρωπαίων, ἰδιαίτερα Ἑλλήνων καί Ἰταλῶν, μεταμόρφωσε μιά ἄσημη αἰγυπτιακή τοποθεσία σέ μιά κοσμοπολίτικη πόλη. Σήμερα, ὅπως τότε, μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ὁ πληθυσμός τῆς Ἀλεξάνδρειας εἶναι ἕνα τολμηρό κράμα μέ τή σφραγίδα τῶν νότιων λαῶν τῆς Εὐρώπης» G. Ebers, *δ.π.*, σ. 56.

77. W. Pembroke Fetridge, *Harper's Handbook for Travellers in Europe and the East*, Νέα Ὦρκη 1884, σ. 919-920· K. Baedeker, *Ägypten*, Λιψία 1877, σ. 234 καί Comte de Lévis-Mirépoix, *Mes souvenirs d'Orient*, Chateaudun 1882, σ. 4.

78. Κ. Καβάφης, «Constantinopolis. An Epic», *Λεύκωμα Καβάφης 1863-1910*, Ἀθήνα 1983, σ. 43-50· Μ. Περιδης, *Ὁ βίος καί τό ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Καβάφη*, Ἀθήνα 1948, ὑποσημείωση σ. 35 καί Π. Δέλτα, 1. *Ἀναμνήσεις 1899* (μετάφραση ἀπό τό γαλλικό πρωτότυπο), Ἀθήνα 1990.

πονημάτων⁷⁹. Ἄλλα ἐκτός ἀπό τίς συγκρούσεις μεταξύ τῶν ἀποίκων ὑπῆρχε καί ἡ μόνιμη ἀντίθεση τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ πρὸς αὐτούς.

Ὁ ποιητής γνωρίζει τὴν ἀπώθηση πού νιώθει καί τὸν ἀποκλεισμό πού ὑφίσταται ὁ ξένος, μπορεῖ νὰ αισθανθεῖ τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ πογκρόμ⁸⁰, ἀλλά τὰ ἀντιμετωπίζει σὰν ἀποκλειστικά ἀτομικά προβλήματα καί ἡ αἰσθητική του ἠθική δέν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἐπιμείνει σέ αὐτά. Ἡ ἐλληνιστική Ἀλεξάνδρεια τῆς ποίησης τοῦ Καβάφη εἶναι μιά προσωπική κατασκευή, ἓνα σκηνικό πού ἐπινοεῖται γιὰ νὰ παρουσιαστεῖ ἡ αἰσθητική καί ἀτομική ἀντιμετώπιση τῶν δρώμενων⁸¹. Δέν εἶναι οἱ ὁμοιότητες ἀνάμεσα στή σύγχρονη καί τὴν ἐλληνιστική Ἀλεξάνδρεια πού ἐμπνέουν τὸν ποιητή, ἀλλά ἡ φιλοσοφία καί ἡ ἠθική του, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ τό ἐλληνιστικό σκηνικό. Ἄν χρειαζόταν ὁπωσδήποτε ἡ ἀναδρομὴ στό ἐλληνιστικό παρελθόν γιὰ τὴν ἀναζήτηση ἐνός συμβόλου γιὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια τῆς σύγχρονης ἐποχῆς θά ἔκλινα ὄχι πρὸς τὸν Σάραπη, τοὺς ἐξελληνισμένους Σύριους καί Κυρηναίους ἢ τὸν Ἀλέξανδρο Ἰανναῖο, ἀλλά πρὸς τὰ χιλιαστικά κείμενα τῶν ντόπιων Αἰγυπτίων τῆς πολεμαϊκῆς περιόδου, ὅπως αὐτό τό ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν προφητεία τοῦ κεραμέως γιὰ τὴν τύχη τῆς πόλης τῶν ζωνοφόρων Ἑλλήνων:

ἢ τε τῶν ζωνοφόρων πόλις ἐρημωθήσεται
ὄν τρόπον ἢ ἐμὴ κάμιнос διὰ τὰς ἀνομίας,
ἃς ἐποιήσαντο τῇ Αἰγύπτῳ τὰ ἀγάλματα ἐκεῖ μετενεχθέντα
πάλιν ἐπανήξει ἐπὶ τὴν Αἴγυπτον.
ἢ τε παραθαλάσσιος πόλις ψυγμός ἀλιέων ἔσται
διὰ τὸ τὸν Ἀγαθὸν Δαίμονα καὶ Κνηφιν εἰς Μέμφιν πεπορευῆσθαι,
ὥστε τινὰς διερχομένους λέγειν· αὕτη πόλις ἦν παντοτρόφος,
εἰς ἣν κατοικίσθη πᾶν γένος ἀνδρῶν⁸².

Χρήστος Χατζηιωσήφ

79. *Jüdisches Lexikon*, τ. 1, Βερολίνο 1927, σ. 206· *Encyclopedia Judaica*, τ. 2, Ἱερουσαλήμ 1978, σ. 590.

80. Βλέπε τὰ ποιήματα «Ἡ ἀρρώστια τοῦ Κλείτου», «Τῶν Ἑβραίων (50 μ.Χ.)», «Μύρης», «Ἀλεξάνδρεια τοῦ 341 μ.Χ.», «Μεγάλη συνοδεία ἐξ ἱερέων καί λαϊκῶν»· Κ. Καβάφης, *Ποιήματα*, Α΄-Β΄, Ἀθήνα 1963.

81. Βλέπε σχετικά Γ. Δάλλας, *Ὁ Καβάφης καί ἡ δεύτερη σοφιστική*, Ἀθήνα 1984.

82. L. Koenen, «Die Prophezeiungen des "Töpfers"», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, τ. 2, 1968, σ. 206. Βλέπε καί *The Oxyrhynchus Papyri*, τ. XXII, Λονδίνο 1954, ἀρ. 2332, σ. 89-99.